

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Асрор Низомов, Гулнора Рахимова,
Наргиза Расулова

ТОПОНИМИКА

(Ўқув қўлланма)

(Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашири)

«SHARQ»
НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ
2013

Масъул мухаррир: *ф.ф.д., проф. Т.Эназаров*

Такризчилар: *проф. П.Баратов*
з.ф.н.доц. М.Миракмалов

5140500 – «География ва иқтисодий билим асослари»,

5110500 – «География ўқитиш методикаси»

йўналишлари учун

Мазкур ўқув қўлланма топонимикага оид асосий терминлар, топонимик тадқиқотлар тарихи, топонимларнинг халқ географик терминлари асосида таркиб топиш хусусиятлари, топонимларнинг тўғри ёзилиш қоидалари, топонимикада стратегик қатлам тушунчаси каби масалаларни ўз ичига қамраб олган. Шунингдек, китоб саҳифаларида топонимик районлаштиришнинг илмий асослари мавзуси ҳам кенг ёритилган. Жумладан, республикамизнинг ҳудуди топонимик нуқтаи назаридан районларга ажратилган. Қўлланмада топонимик тадқиқотларнинг методология ва методикаси ҳамда мактаб географиясида топонимик маълумотлардан фойдаланишнинг методик асослари каби масалалар ўз ўрнини топган.

Китоб топонимик тадқиқотлар билан бевосита шугулланадиган илмий ходимлар, олий ўқув yurtлари ўқитувчи ва талабалари, қолаверса, топонимика билан қизиқувчи барча мутахассисларга мўъжазланган.

***Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим
вазирлиги томонидан талабалар учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган.***

ISBN 978-9943-00-636-2

© А.Низомов, Г.Рахимова, Н.Расуллова, «NAFIS BEZAK», 2013

© «SHARQ» нашриёт-маъбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти. 2013

КИРИШ

География, тарих, адабиётшунослик, биология, геология, этнография каби кўплаб фанларни ўрганишда топонимика муҳим роль ўйнайди. У фан сифатида бирмунча кечроқ шаклланган, яъни нисбатан ёш бўлса ҳам, замонамизда юқорида эслаб ўтилган предметларнинг асосий ўрганиш методларидан бири ўлароқ шаклланиб бўлди. Чунки уларнинг ҳар бирида билиш, номлар орқали амалга оширилади. Шусиз географик номларни бир-бирларидан фарқлаш қийин ва табиийки ҳар бир туркум (шаҳар, қишлоқ, тоғ, чўл, ва ҳ.) тушунчаларининг аралаш-қуралаш бўлиб кетишига сабабчи бўлади. Шу боисдан инсоният шаклланибдики, уларни айрим-айрим номлар билан атайти. Натижада жамият тарихида миллионлаб номлар пайдо бўлди ва уларнинг ўзига хос маъно мазмунлари шаклланди. Айнан ўша маъно-мазмун бир қанча фанларни ўрганишда ўзига хос «калит» сифатида иштирок эта бошлади. Буни чуқур англаган тадқиқотчилар жой номларини тарихий лингвистик, яъни этимологик жиҳатдан таҳлил қилар экан, ўша топоним мазмунан жойлашган нуктасининг табиий-географик шароитига нақадар мос тушиш-тушмаслигига эътибор қаратадилар. Чунки жой номлари ўша ҳудуднинг кўпчилик хусусиятларини аниқ ифодалаб туради. Масалан, Нурота тоғлари ёнбағирларида жойлашган Темирқобиқ, Темирқон, Зармитан; Зарбанд қишлоқлари ўрнида қадимданок темир ёки олтин казиб олинган, жойнинг бу хил номланиши замонамизда ушбу ҳудудлар бўйлаб йирик конларнинг очилишига сабабчи бўлгандир.

Фанда жой номлари топонимлар деб аталса, уларни ўрганадиган фан эса, топонимика деб юритилади. Топонимика юнонча сўз бўлиб, «топос» – жой ва «онима» ёки «онома» – ном, исм тушунчаларидан таркиб топгандир.

Демак топонимика – жой номларини ўрганадиган фандир. Бу фанни ўрганадиган мутахассислар эса топонимистлар, деб аталади.

Топонимика фани гарчанд мустақил равишда шаклланган бўлсада, у ўз ривожланиш босқичида катор предметлар билан ўзаро алоқада бўлган ва бу жараён ҳамон давом этмоқда. Чунки топонимларни бир қанча фанлар турли нуқтаи-назардан туриб ўрганадилар. Филологлар топонимларнинг келиб чиқиши (этимологияси), шунингдек, лингвистик бирлик сифатида шаклланиш ва ривожланиш қонуниятларини ўрганган тарихчиларни эса топонимлар ўтмишининг «гувоҳлар»и сифатида диққатларини жалб қиладилар, этнографлар эса, топонимларнинг турли урф-одатлар, аҳолининг яшаш тарзи билан ўзаро алоқада шаклланиш хусусиятларини тадқиқ этадилар.

Географлар топонимикани ўз фанларининг бўлинмас тармоғи сифатида биладилар. Чунки, топонимик атамаларнинг географик тарқалиши, ушбу фанни тадқиқ этишда ўзига хос услуб тарзида иштирок этади. Зеро, жой номлари кўпинча ҳолатларда ўрганилаётган худуднинг географик шароитидан хабар бериб туради.

Ушбу ўқув қўлланманинг мақсади – топонимика илмининг географик жиҳатларини ёритиш, топонимик маълумотларнинг география фани ва таълимдаги илмий методик аҳамиятини очишдан иборат.

Ушбу мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш лозим деб биламиз:

- топонимикага оид терминлар хусусида тушунча бериш;
- топонимика ва халқ географик терминология орасидаги боғлиқликни очиб бериш;
- топонимик тадқиқотлар тарихини қисқача ёритиш;
- географик номларни келиб чиқишини ҳисобга олиб таснифлаш;
- топонимикада стратиграфик ёндошувни асослаш;
- топонимик районлаштириш масаласини ўрганиш;
- топонимларнинг географик тарқалиш қонуниятларини кўрсатиш ва х.

Топонимикага оид асосий илмий терминлар мазмуни

Аббревиация – топонимларнинг қисқартирилган ҳолда, бош ҳарфларининг ёки дастлабки бўғинларнинг ажратиб олган ҳолда ёзилган шакли. ЎзР, АҚШ, БАМ ва бошқалар.

Агрооним – (юнонча «агрос» – дала, экинзор, шудгор демакдир) – боғ, хиёбон, томорқа, дала ва бошқалар номи.

Антоним номлар – мазмуни бир-бирларига тескари бўлган номлар: Юқори Чирчиқ - Қуйи Чирчиқ, Оқ дарё-Қора дарё, Оқтош - Қоратош ва бошқалар.

Антропоним – (юнонча «антропос» – одам) – Кишиларга қўйиладиган атоқли от, уларнинг исми, отасининг исми, тахаллуси ёки лақаби билан аталган номлар.

Ареалли номлар – (юнонча «ареал» – майдон, худуд) – бир хил мазмун берувчи ёки айрим қўшимчалар тез-тез такрорланиб топоним ясайдиган сўзларнинг маълум худудда кўплаб учраши ёки маълум бир худуд ареалида кенг тарқалган, ўзига хос кўринишдаги топонимлар. Тошкент, Пскент, Ғазалкент, Чимкент каби атамаларда «кент» қўшимчасининг такрор ишлатилиши туфайли ареалли номлар вужудга келади.

Бирламчи ва иккиламчи номлар:

- бирламчи номлар асл номлар;

- иккиламчи номлар – ном кўчишидан ҳосил бўлган, топонимлар. Масалан, Зарафшон дарёси — Зарафшон шаҳри. Бу ерда топонимик атама дарё номидан шаҳарга кўчган.

Детопонимизация – географик номларнинг терминларга, оддий турдош отларга айланиши: айнан шу йўл билан Жанубий Европадаги Карст платоси номидан, «карст» термини ёки Исландиядаги иссиқ сув берувчи Гейзер булоғи номидан, «гейзер» термини ҳосил бўлган.

Дромоним – (юнонча «драмас» – чопиш, ҳаракат, йўл) кўча, йўллар номини англатувчи топонимлар: Хон йўли, Буюк ишак йўли, Амир Темур кўчаси каби.

Этнотопоним – юнонча «этнос» – халқ, элат демак, яъни халқлар, элатлар, миллатлар, элатлар номлари билан аталадиган топонимлар.

Гибрид номлар – ўзаги икки ва ундан ортиқ тилларга хос сўзлардан ташкил топган топонимлар. Масалан: Кофирнихон дарёси арабча «кофир – Ғайридин» – динсиз ва форсча – «нихон» – яширинмоқ сўзларидан, Сафедхожар кишлоғи – «софед» – форсча – оқ, «хожар» – араб тилида тош демакдир. Демак, бу ном форс ва араб сўзларидан ташкил топган бўлиб, Октош деган маъно беради.

Гидроним – (юнонча «хидро» – сув, «оним» – ном, исм) – ҳар қандай сув объектига берилган номларни англатади ва уларни айрим турлари ажратиб ўрганиш мумкин: потамоним – дарёлар, сойлар, ирмоқлар; целагоним – океан, денгиз, кўрфазлар номи, лимноним – кўллар, кудук, ховузларнинг номлари.

Индикатор номлар – («индикатор» – латинча кўрсаткич) – топонимларнинг маҳаллий географик терминлар иштирокида ҳосил бўлиши ёки маълум бир ҳолда мавжудлигидан далолат берувчи географик номлар. Масалан: тўқай, ўтлоқ, кум, тош каби тушунчалар асосида шаклланиши.

Зоотопоним – (юнонча «зоо» – хайвон) – хайвонлар номини ёки улар билан боғлиқ ҳолатини англатувчи топонимлар.

Макротопоним – (юнонча «макро» – йирик) – йирик географик номларнинг атоқли оти. Масалан: Ҳинд океани, Помир тоғи мисолида.

Мемориал номлар – машҳур шахслар, буюк воқеалар шарафига қўйилган номлар. Мустақиллик майдони, Амир Темур хиёбони ва бошқалар.

Метафора ёки анатомик ағамалар – метафора кўчма маънони англатувчи тушунча инсоннинг тана аъзоларига ўхшаш бўлганлиги учун, унга қиёсан аталадиган номлар. Масалан: ховузнинг қулоғи, ғорнинг оғзи, ариқнинг лаби, денгизга ярим орол шаклида туртиб чиққан жой - бурун ва бошқалар.

Микротопоним – (юнонча «микро» – кичик, «топос» – жой) – маҳаллий аҳолигагина маълум бўлган кичик географик объектлар номи. Жарлар, қудуқ, ариқлар, маҳалла, гузар ва бошқа географик нукталарнинг номлари.

Ономастика – тилшуносликнинг ҳар қандай атокли отларини ўрганадиган бўлими.

Ороним – (юнонча «орос» – тоғ, «оним» – исм) – орографик-рельеф, элементлар – тоғ, қир, адир, паст, баландликларнинг номи.

Ойконим – (юнонча «ойкос» – уй, тузар жой, макон) – шаҳар қишлоқ маҳалла каби аҳоли тузар жойларининг атокли оти. Унинг асосан учта тури мавжуд:

а) **Комоним** – (юнонча «комос» – қишлоқ) ҳар қандай қишлоқнинг атокли оти.

б) **Полисоним** (юнонча «полис» – шаҳар) ҳар қандай шаҳарнинг атокли оти.

в) **Урбоним** (лотинча «урбонус» – шаҳар), шаҳар ичидаги майдон, кўча бозор ва ҳоказоларнинг номи. Масалан, Регистон майдони, Эски Жўва бозори.

Спелеоним – (юнонча «спелеон» – ғор, унгур), ғор, унгур, ер ости қарст ҳосилаларининг барча турига қўйилган номлар. Ҳазрати Довуд ғори, Зинданак қарст қудуғи ва ҳ.

Топоним – (юнонча «топос» – жой) – ҳар қандай географик нукта, жойнинг атокли оти.

Топокалька – (французча «калька» – калька – шаффоф қоғоз) – номнинг мазмунига ҳалал етказмасдан айнан

таржима қилиниши. Масалан: Белогорск-Октов, Сиёҳоб-Қорасув ва ҳ.к.

Топоформант – (лотинча «формакс» – ҳосил қилувчи) сўз ясайдиган, лекин тилда мустақил ишлатилмайдиган қўшимча. Масалан: Сангзор, Тошлок, Сайргоҳ топонимларида *-зор, -лоқ, -гоҳ* қўшимчаси тарзида келиши.

Фитотопоним – (юнонча «фитос» – ўсимлик) – ўсимликлар тури, ҳолатини англатувчи топонимлар, Олмазор, Учарча, Пистали ва ҳ.к.

Ушбу топонимик атамалар энг асосий ҳисобланган тушунчаларгина бўлиб, уларнинг рўйхатини давомли тарзда ривожлантириш мумкин. Аммо ушбу ўқув қўлланманинг ҳажми чегараланганлиги туфайли бу терминлар топонимика фанини ўзлаштириш учун калит ўрнини ўтай олади, деб биламиз.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар:

- Топонимика фани ҳақида тушунча беринг.
- Топонимика фанини ўрганишнинг зарурийлик даражаси ҳақида сўзлаб беринг.
- Топонимика фанининг ўзга фанлар билан боғлиқ ҳолда ривожланиш хусусиятлари ҳақида нималарни биласиз?
- Топонимика фанининг мақсад ва вазифалари ҳақида тушунча беринг.
- Топонимикага оид асосий илмий терминлар ва уларнинг мазмун моҳияти ҳақида нималарни биласиз?

Топонимик тадқиқотлар тарихи

Ҳар бир фаннинг ўзига хос ривожланиш босқичлари мавжуд. Топонимика ҳам гарчанд фан сифатида XIX асрда танилган бўлсада, унинг асоси қадимги даврларданок

шакллана борди. Жумладан, аҳоли яшайдиган ҳудудларнинг кенгайиши, овчилик, деҳқончиликнинг ривожланиши, жанговор ҳаракатлар, савдо-сотик, сайёҳатга қизиқиш, жой номларининг турли тарзда кўпайишига асосий сабаб бўлиб қолди. Мана шу сабаблар туфайли географик номлар муайян маънолар касб этар ва табиийки, уларнинг ҳар бири маълум асосга эга эди.

Э.Мурзаев маълумотларига кўра шимолий ярим шарнинг музлик босмаган жанубий кенгликларида дастлабки топонимлар бир неча ўн ва ҳатто юз минг йил олдин пайдо бўла бошлаган. Аммо уларнинг махсус адабиётларда, яъни ёзма акс эттирилиши бир мунча кейинроқ шаклланган. Хусусан, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудига тегишли бўлган топонимлар дастлаб қадимги ёзувлар, қабртошлари, қояларда акс эттирилгани ҳолда, сақлангандир. Дастлабки ёзма манбалар китоб тарзида 2700 йиллар муқаддам, яъни милоддан аввалги II минг йиллик ва I минг йилликнинг биринчи чорагида, хусусан «Авесто» китобида бир неча юз йиллар мобайнида шакллангандир. Бу китобда Ўрта Осиё ва унга туташ ҳудудлар бўйлаб вужудга келган жой номлари дастлабки ёзма тарзда ифода этилган топонимлар қаторида ўз аксини топгандир. Жумладан, Амударёнинг ўша даврлардаги номи Вахви Даитийа эди, Варукаш-мифологик денгиз, ёки қадимги Тетис денгизининг номига ишора, Суғдиёнадаги Гава-Сўғдий халқлар яшовчи юрт деб билинган, Гави-Ҳисор тизмасидаги Ҳова кишлоғи ёки шу номдаги дара тарзида ҳам анланган. Муғ-«Авесто»да Мизда дини пешвоси сифатида эътироф этилади. Шу боисдан Зарафшон ва Ҳисор тизмалари туташган нуқтада Муғ номли чўққи сақланиб қолган, Рапха-Сирдарёнинг қадимий номидир. Шу каби мисоллар «Авесто»да кўплаб келтирилган.

Ўрта Осиё, хусусан, Ўзбекистон ҳудудининг қулай табиий географик шароити қадимдан кўплаб чет эл олимларининг

диккатини жалб этгандир. Жумладан Геродот (эрамиздан аввалги IV аср), Аристотель, Арриан, Курций Руф (милоддан аввалги II асрлар), Клавдий Птолемей (II аср) каби олимлар Амударёни — Окс, Сирдарёни — Яксарт, Зарафшон дарёсини Политимет, Помир тоғини Комед, Самарқанд шаҳрини - Марақанда тарзида атаганлар.

Арриан, Наутака – «Сугдийлар ери», – деб эътироф этади. Аслида Наутака шаҳри – сугдий тилида «янги жой» мазмунини беради. Бу вилоят Китоб – Шаҳрисабз, Яккабоғ, Ғузор воҳаларини ўз ичига олган.

Милоддан аввалги 138-126 йиллари хитойлик сайёх Чжен Цянь, эрамизнинг 629 йиллари, Сюань-Цзань (16 йил давомида) бутун Ўрта Осиёни кезиб чиқиб кўплаб топонимик атамаларни ёзма тарзда қайд этади. Бу муаллифлар томонидан айрим маҳаллий атамаларнинг хитой тили транскрипциясида акс этганлигини кўрамиз. Масалан: Тянь-Шань – тянь – «осмон», шань – «тоғ». Аслида унинг номи туркий тилда Хонтангри, Тангри тоғ бўлиб, хитойлар уни ўз тилларига мос равишда Тянь-Шань деб атай бошладилар. Хитой манбаларида Фарғона-Даван деб аталсада унинг этимологик мазмуни очиқ-ойдин ёзилмаган. Аммо илк ўрта асрларга хос Хитой адабиётларида По-хан, Фей-хан тарзида ифода этилгани маълум.

Шу тариқа ўрта асрларда араб ёзувчилари, географ ва тарихчилари Масъудий, Истахрий, Ибн Руста, Ёкут Ҳамавий, Ибн Саллам, Ибн Хурдодбех, Ибн Хавқал, Қазвиний, Ибн Баттута каби олимларнинг Ўрта Осиё ҳақида ёзган китобларида катор топонимларнинг арабча транскрипцияда учрашини, ёки айнан арабча ўзакдан иборат бўлган топонимларнинг шаклланишини кўрамиз. Масалан, Ҳисор (кўрғон) Вобкент-Бобкент-Боб дарвоза Кент шаҳар мазмунида, ёки Поп-Боб-дарвоза тарзида учратамиз.

Ўрта асрларда маҳаллий аҳолининг илмга бўлган рағбати янада ошиши туфайли Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино каби кўплаб йирик қомусий билим соҳиблари етишиб чиқди. Улардан айримларининг асарлари айнан топонимика фанининг ривожланиши учун муҳим манбадир. Жумладан Ибн Жаъфар ал-Наршахий (X аср)нинг «Бухоро тарихи» китоби шулар жумласидандир. Олим ўша даврларда Бухоро атрофларида мавжуд бўлган шаҳарларни эслаш билан бир қаторда уларнинг атама тарзига кириш сабабларини ҳам ёритиб беради. Жумладан Хумукет-Ҳамук қатга ер эгаси Бухоролик дехқоннинг номи эди. Аслида бухороликлар «Ҳамук» деб, гавҳарни, кент деб эса шаҳарни атайдилар. Демак, Ҳамукет-Гавҳарнинг шаҳри ёки Гавҳаршаҳар – шаҳарларнинг гавҳари демакдир.

Тавоис – бу Бухоро вилоятларидан бири бўлиб, асли номи Арқуддир. Унинг одамлари бой, ҳар бир хонадонда товус қуши сақланади. Араблар Бухорога келмасларидан олдин товусни кўрмаган эдилар, шу боисдан у қишлоқни Арқуд деб аташга қийналиб, «Зот-ут-тавоис» – «Товуслар эгаси» деб атаганлар. Унинг асли номи шу тариқа унутилди, кейинроқ «зот» сўзини ташлаб «тавоис» деб қўя қолганлар. Бу асар топонимлар мазмунини махсус тарзда ёритиб берувчи тарихий-географик манба сифатида қадрланади.

Ал-Хоразмий, Жайхоний, Абу Райхон Беруний, Юсуф Хос Хожиб, Маҳмуд Қошғарий, Бобур асарларида кўплаб топонимлар қайд этилган. Бу асарларнинг муаллифлари ҳам жой номларининг мазмунига Наршахий каби қатга эътибор билан қараганлар.

XI асрда яшаган машҳур олим Юсуф Хос Хожиб ўн саккиз ой давомида йирик дoston тарзидаги тарихий асар яратди. Унинг номи «Қутадғу билиг» бўлиб, бу китоб топонимик маълумотларга бойлиги билан ҳам қимматлидир.

Маҳмуд Қошғарий топонимикасининг қиймати нафақат қадимийлиги, балки этимологияси номаълум жой номлари мазмунини аниқ очиб бериши билан янада ошади. Жумладан олим шундай ёзади. «Қаз-Афросиёб қизининг номи. Қазвин шаҳрини шу қургандир. Бу сўзнинг асли қаз ўйни-ғоз ўйналадиган жой демакдир. Чунки у шу ерда турар ва шу ерда ўйнар эди».

Қум шаҳри – «Қум» туркча сўздир.

Моворауннаҳр Ўанқанддан бошланади. Унинг бир оти Дизрўиндир. У сариқлигига кўра шундай яъни, мис шаҳри, деб аталади. У Бухоро яқинида жойлашган. «Канд» туркча – шаҳар демакдир. Турклар барча шаҳарларини канд деб атайдилар Самарканд, Тошканд, Ўзганд, Гурканд, Урганд (яъни Урганч) ва хоказолар.

Ўша даврларда яшаган яна бир олим – Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону лугатит турк» асари топонимика фанининг ривожланишида катта аҳамият касб этади. Бу асар халқ терминларининг шаклланиши, уларнинг маъно-мазмунни хусусида муҳим манба ҳисобланади.

Жумладан, **қазған ер-ўнқир-чўнқир, ёрилиб кетган ер.**

Орт-орқа, довон, тоғ тепаси.

Сўзук сув-қўм-қўк, тиник сув.

Сувлоғ – ҳайвонлар сув ичадиган жой.

Йўлоқ, йўл-йўлак-булоқ ва хоказолар. «Йўл-йўл» сўзи X-XI асрларда кўп қўлланилган. Ундан «йўлак» сўзи ясалган. Маҳмуд Қошғарий халқ қўшиқларидан бирида «Ақ турур кўзум йўлак, туш калур ўрдақ йўлак» яъни «кўзимдан оққан ёш сувлари қўлларга айланмоқда, унга ўрдақ ва бошқа сув қушлари қўнмоқда», – деб қуйланганлигини ёзган. «Йўлоқ» сўзининг маънолари бирмунча кенг бўлган: оқар сув – жилға, тоғ бағридаги булоқлар сувидан ҳосил бўлган кичик дарё, қўл маъносини берган. Аслида бу сўз Ўзбекистонга VI асрда

шимолий тараф, яъни Олтой тарафлардан келган ва бу сўзлар яъни *йул, йўл, чул, шул, тул, сул, гул* каби сўзлар барча туркий халқлар яшайдиган худудлар, жумладан Сибирда ҳам ҳамон кенг қўлланилади. Йулак сувининг қисман ўзгариб талаффуз этилиши булоқ тушунчасининг шаклланишига олиб келган. (Т.Нафасов - 1989).

Абу Райхон Беруний нафақат география, геология, медицина, фалсафа, математика каби ўнлаб фанлар, балки топонимика соҳасида ҳам ажойиб кузатишлар олиб боргандир. Унинг «Ҳиндистон» асарида топонимика қонуниятлари баён этилган бўлиб, «юнонлар ва араблар туркий сўзларни бузиб, ўз талаффузларига мослаб ишлатганликлари туфайли, буларнинг маъноси ўзгариб кетган», – дейди. Мана бу жумлалар ниҳоятда аҳамиятлидир. «Кўрмайсанми, «тош» сўзи (асли) туркийча исм бўлиб, «шош» кўринишини олган. Тошканд – «тошли кишлок» демакдир. Птолемейнинг «Жуғрофия» китобида у Бурж ал Хитора (тош қалъа) деб номланган», – дейди олим. Кўришиб турибдики, Беруний жой номларининг тарихи ва тўғри ёзилишига астойдил кизикқан. Жумладан Мўлтон шаҳри номига тарихий манбалардан олиб, қуйидагича изоҳ берган: «Мўлтоннинг (асл) номи Қошянура эди, кейин Хажанура, кейин Баганура, кейин Саибханура ва кейин Мўластхона, яъни «Асл жой» деб номланди. Бунда, мўл – «асл», тона – «жой» демакдир. Берунийнинг аниқлашича, айрим жойлар ўша ерда учрамайдиган буюмлар номи билан аталган. Масалан, Ҳинд Океанидаги Ёқут оролида ёқут мутлақо йўк. У ердаги кишиларнинг гўзал фазилатлари, хусни туфайлигина оролнинг номи Ёқут бўлиб қолган (Х.Ҳасанов-1985).

Заҳириддин Муҳаммад Бобур топонимика фанининг ривожланиши учун муҳим тадқиқотлар қилган қомусий билимлар эгасидир. Унинг «Бобурнома» асарида Ўрта Осиё

халқлари ишлатган географик терминлар ва уларга берилган изоҳлар билан бойдир. Жумладан, «жилға» – кичик сой, «найшакар» – шакарқамиш, «танги» – дара, тоғ оралиғидаги йўл, «учма» – чуқур жар ёқаси, «ўланг» – ўтлоқ ер, кенг майдон ва ҳ. «Бобурнома»да XVI аср бошидаги жой номлари ўша вақтлардаги ҳолатида ва транскрипцияда берилган. Шу боисдан уларнинг кўпчилиги замонамизда баъзи фонетик ўзгаришлар билан учрайди. Масалан, Самарканд вилояти, Иштихон туман ҳудудидаги Чақар қишлоғи – чоқар сўзининг ўзгаргани яъни «о» товушларининг «а» тарзига кирганлигини кўрамыз. Бу сўзнинг Чоқар тарзидаги кўриниши эса аскар, ҳарбий киши мазмунини ҳам беради. «Ўланг» сўзи оланг шаклида ишлатилади. Масалан: Сувсизтоғнинг шимолий-ғарбий ҳудудлари замонамизда Тўбалиоланг, яъни «тепадаги яйлов, яланглик» деб аталиши қизиқарлидир.

Бобур кўпгина топонимик атамаларнинг этимологик мазмуни хусусида ҳам батафсил тўхталади. Масалан, Кўҳисафед тоғи тўғрисида, бу тоғдан ҳаргиз қор ўксимас. Бу жиҳатдан ғолиб Кўҳисафед, яъни Ок тоғ дерлар, Афғонистондаги Назаргоҳ тепалиги хусусида эса, бу ердан тўрт тарафга назар ташлаб туриш мумкинлигидан «Назаргоҳ», «Кузатиб турадиган жой» номини олгандир, дейди.

Мана шундай топонимикага оид ёзма асарлар мавжудлигига қарамасдан, бу фанни соф илмий даражада ўрганиш бирмунча кейинроқ, яъни XVIII-XIX асрлардан бошлаб шакллана борди. Бу хусусда, яъни географик номларни, уларнинг келиб чиқиши ва тарихини илмий асосда ўрганиш, уларни тасниф қилиш нисбатан яқин вақтлардан бошланган. Немис географи А.Гумбольднинг бу борада тадқиқотлар қилган дастлабки олимдир. Россияда илмий топонимиканинг асосчиси эса А.Х.Востоков ҳисобланади.

Н.И.Надеждиннинг «Опыт исторической географии русского мира» (СПб-1837), Н.И.Березиннинг 1894 йилда чоп этилган «Географические имена» луғати, А.А.Ивановскийнинг 1914 йилда нашр этилган «Географические имена» китоблари топонимика фани тарихида муҳим янгилик эди.

В.П.Семенов – Тян-Шанский ўзининг «Как отражается географический пейзаж в народных названиях населенных мест» китобида топонимикада таснифлаш масалаларига асос солди. Академик В.В.Бартольд ишларида ҳам топонимик тадқиқотлар бўртиб кўринади. Масалан, қадимги Самарқанддаги Жуи-Арзис акведуги тўғрисида ёза туриб, ушбу сув ўтказадиган нов, қалай ва мисдан ясалган. Шу боисдан «Арзис»-деб аталади, «Жўй» эса ариқ демакдир, дейди.

Э.М.Мурзаев бу ишни давом эттириб, Осиё топонимиясига доир рисола ва мақолаларини битди. «Топонимика лавҳалари», «Номлардаги география» асарлари шулар жумласидандир.

Озарбайжонлик олим Рамзи оға Юзбашев География институти қошида ташкил этилган махсус бўлимга асос солди ва уни узоқ йиллар бошқарди.

Қозоғистонлик олимлар Ғ.Қанқашбоев, А.Абдурахмонов, Е.Кўйчибоев, Туркистонлик С.Отаниёзов ўзларининг йирик монографиялари билан танилдилар.

Ўзбекистонда топонимика фанининг йирик вакили, география фанлари доктори, профессор Суюн Қораевдир. Уни ўзбек топонимика фанининг асосчиси тарзида танитган асарлари лингвистик, картографик, тарихий ва этнографик маълумотлар асосида яратилган бўлиб, «Топонимика», «Географик номлар маъноси»-1978, «Географик номлар маъносини биласизми?»-1970, топонимик луғатлари, 2006 йил нашр этилган йирик, монографик асар «Топонимика»

шулар жумласидандир. Суюн Қораевнинг «Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти» нашриёти томонидан чоп этилган ушбу асар ўзининг кенг камровлиги билан ажралиб туради. Ушбу кўлланмада Ўзбекистон топонимияси, топонимларнинг пайдо бўлиши, топонимик формантлар, типлар ва моделлар, топонимик афсоналар ҳамда топонимиканинг ўрганилиш тарихи ҳақида маълумотлар берилган. Топонимиянинг турлари – ойконимия, гидронимия, гидрологик атамалар, оронимиянинг ўзига хос лингвистик, ономастик, географик хусусиятлари кенг ёритилгандир.

Геология-минерология фанлари доктори Р.Мусин ва Ҳ.Раҳматуллаев Ўрта Осиёдаги фойдали қазилма бойликларининг географик тарқалишини жой номларининг мазмун-моҳиятига кўра кидириш борасида кизиқарли тадқиқотлар олиб бордилар. Шу билан геологик кидирув ишларида топонимиканинг ролини янада оширишга муваффақ бўлдилар.

Этнограф олима, тарих фанлари доктори Болқиз Кармишева ўзининг «Ўзбеки локайцы Южного Таджикистана» номли икки томлик монографик асари орқали ўзбек халқи тарихини ўрганишда топонимларнинг этимологик жиҳатларидан кенг фойдаланди.

Филолог олим Т.Нафасовнинг топонимика фанининг ривожланишига қўшган ҳиссаси янада салмоқлидир. Унинг «Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи» (1985), «Қишлоғингиз нега шундай аталган?» (1989) асарлари топонимика фанининг янги қирраларини очиб берди, айниқса бу тадқиқотлар ойконимика илмида яратилган дастлабки тадқиқотдир.

География йўналишида олиб борилган топонимик тадқиқотлар маҳаллий кадрлар томонидан ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошланди. Бу борада профессор

Х.Хасановнинг тадқиқотлари диққатга сазовордир. Унинг «Географик номлар имлоси» (1962), «Ўрта Осиё жой номлари тарихидан» (1965), «Ер тили» (1977), «Географик номлар сири» (1985) асарлари шулар жумласидандир.

Кейинги вақтларда топонимика фани географ олимлар томонидан янада катта иштиёқ билан тадқиқ этилмоқда. Бу хусусда П.Ғуломов ва М.Т.Миракмаловларнинг «Топонимика ва географик терминшунослик» (2005) номли махсус тадқиқоти мавжуддир. Ушбу асар гарчанд ўқув қўлланмаси тарзида ёзилган бўлса-да, у халқ терминларининг топонимлар ҳосил қилишдаги ролини очиқ берувчи муҳим манбадир.

Топонимистлар Х.Эгамов, З.Дўсимов, Х.Бердиевларнинг тадқиқотлари ҳам қизиқарли илмий-амалий аҳамият касб этмоқда.

2008 йили «Фан» нашриёти томонидан филолог Н.Улуқовнинг «Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи» номли монографик асари чоп этилди. Ушбу китоб ўзбек тили гидронимлари ва уларнинг тарихий-лисоний жиҳатларига бағишланган илмий тадқиқотлар мажмуидан иборатдир.

Шу ўринда топонимларнинг этимологияси бўйича ф.ф.д., проф. Т.Эназаровнинг бир қатор ишлари эътибор ва эътирофга лойиқдир. Чунки, бу олим топонимлар этимологиясига докторлик диссертацияси билан кириб келган. Унинг «Номшунослик масалалари» (2010) номли монографик асари мавжуд.

Умуман олганда, ўтган асрнинг иккинчи ярмига келиб, топонимика фани методологик жиҳатдан ўзгарди, топонимик тадқиқотлар доираси анча кенгайди ва кўзлайдиган вазифалари илмий-назарий жиҳатдан бирмунча чуқурлашди. Топонимика илмидаги бундай бурилиш бир

қатор йирик топонимист-олимларнинг тадқиқот ишлари билан белгиланади. Булардан алоҳида равишда В.А.Никонов, Е.М.Поспелов, А.В.Суперанская, В.А.Жучкевич, Р.А.Агеева каби олимларни ажратиш мумкин.

Топонимик тадқиқотларнинг географик жиҳатларини ҳам бу жараён четлаб ўтиб кетмади. Шунингдек, топонимикада «худудий топонимик тизим», «топонимик ландшафт», «топонимик ареал», «топонимик районлаштириш» каби географик мазмунга эга бўлган тушунчалар шаклланиб, ўрганилаётган фаннинг муҳим методологик категорияларига айланди. Бунинг натижасида топонимикада нафақат алоҳида номлар, балки маълум бир худудий алоқалар билан боғлиқ бўлган топонимлар мажмуалари ҳам кенг ўрганила бошланди. Ушбу жараён топонимика таркибида ўзига хос йўналиш – «географик топонимика» ёки «геотопонимика»ни вужудга келтирди (Федорко, 2008). Эътиборингизга ҳавола этилаётган ўқув қўлланмала ҳам, республикамизда шу пайтгача нашр қилинган кўплаб топонимик адабиётлардан фаркли равишда, топонимиканинг турли хил географик қирраларига катта эътибор қаратилган. Ушбу илмий масалалар таркибида топонимларнинг худудий тарқалиши қонуниятлари, топонимик районлаштириш концепцияси, географик ва тарихий-географик тадқиқотларда топонимик индикаторлардан фойдаланиш методининг қўлланилиши муаммоларини асосий сифатида белгилаш мумкин.

Мавзуга оид савол ва тоншириқлар.

- Топонимика фан сифатида қачон шаклланган?
- Эрамизга қадар бўлган даврларда республикамиз бўйлаб қандай топонимик маълумотлар мавжуд эди?
- Ўрта асрларда топонимика фанига қандай олимлар асос солиди?

- XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида топонимика фанининг ривожланишига қандай олимлар ҳисса қўшди?

- XX асрда топонимика фанининг ривожланиши қандай кечди?

- Замонамизда топонимика фанининг ривожланиши хусусиятлари ҳақида сўзлаб беринг.

Топонимларнинг географик таснифланиши

Топоним деб, бирон бир жойнинг иккинчи бир жойдан фарқлайдиган номига айтилади. Бу сўз латин тилидан олинган бўлиб, «топос» – ер, «нома» – ном, исм деган мазмун беради. Жой номларининг йиғиндиси топонимия деб айтилади. Жой номларини ўрганувчи фан эса, топонимика деб айтилади. Топонимика фани билан шуғулланувчи мутахассисни ёки мутахассисларни эса топонимист, топонимистлар, деб айтаміз. Топонимларнинг шаклланиш жараёни турли ҳолатларга кўра юз беради.

Аммо табиатда сабабсиз оқибат бўлмагани каби топонимларнинг шаклланиши ҳам ҳеч бир сабабсиз юз бермайди. Аксинча уларнинг пайдо бўлишида муайян сабаблар иштирок этади. Айнан ўша топонимларни шакллантирувчи сабаблар, географик номларни гуруҳларга ажратиб ўрганишга имкон яратиб беради. Бу гуруҳлар куйидагилардан иборат:

Жойнинг ҳолати билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимлар. Республикаміз ва унга туташ ҳудудларда шундай маъно берувчи географик номлар борки, улар бевосита ўзларининг ўрнашган жойларига нисбатан шакллангандир. Масалан Нурота тоғи яхлит бир тизмалар силсиласидан иборат бўлиб, асосан параллел равишда

ривожланган икки тармоқдан иборат. Шимол томонда жойлашгани Шимолий, жануб тарафдагиси эса Жанубий Нурота, дея аталади. Томонларни маҳаллий халқ орқа, олди, ўнг ёки чап балки сўл дея аташи муносабати билан ҳам ўзига хос тарзда шаклланган топонимларни учратиш мумкин. Олайлик Олой орти тизмаси ёки Кавказ орти мамлакатлари, Каспий бўйи паст текислиги каби.

Жойнинг рельеф тузилиши билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимлар. Бу турдаги топонимлар ўша жойнинг рельефига боғлиқ бирон бир хусусиятни ўз мазмунида акс эттириши мумкин. Жумладан Пайариқ туманидаги Болта Жарбоши, Шахрисабз туманидаги Чуқурқишлоқдир. Дастлабкиси Жарнинг бошида жойлашган қишлоқни англатса, иккинчиси чуқурликда жойлашган аҳоли пунктини англатмоқда. Бу туркумдаги баъзи топонимлар шаклан яъни ўзак тузилиши туфайли жойнинг рельефини англатаётгандек бўлса-да, аслида у бошқа маъно касб этиши мумкин. Масалан, Жалолқудук, Хўжаобод районида Кесакли деган қишлоқ мавжуд ва гўёки жойнинг кесакли, серкесак ҳолатидан дарак беради. Аслида эса бу қишлоқда маъно-мазмунига кўра қирғизларнинг бир уруғи, яъни Кесак уруғи жойлашганлигини англаймиз.

Нураш натижасида турли шаклларга рельеф кўри-нишлари ҳам Қирққиз, Одамтош, Бешиктош тарзидаги топонимларнинг шаклланишига сабабчи бўлгандир.

Жойнинг иқлимий хусусиятларини англатувчи топонимлар. Бундай хусусиятли географик номлар республикамизнинг турли бурчақлари бўйлаб кенг тарқалган. Масалан, Иштихон туманидаги Шамолли қишлоғи, Зарбанд тоғининг ён бағри, даранинг кириш қисмида жойлашганлиги учун туну кун тоғ ва водий шамоллари эсиб туради. Бу ҳолат ўша жойда бунёд бўлган қишлоқнинг номига ўтган.

Туман овул қишлоғи Бойсун туманида жойлашган. Аммо бу қишлоқнинг номи иқлим элементи бўлган туманни англамайди. Аксинча куйида пастда жойлашганлигини, яъни тоғнинг этак қисмидан ўрин олганлигини англатади. Совуқдара-Тўполондарё хавзасидаги каньон, тор ва офтоб тушмаганлиги учун доимо ёзда ҳам зах ва салқин бўлади.

Жойнинг айрим хусусиятлари, масалан, хосиятлилигидан келиб чиққан топонимлар. Самарқанд шахрининг қадимий туркий исмларидан бири Семизкентдир. Бу нисбат шаҳарнинг бой ва тўқ яшашлик ҳолатидан олинган, дея хабар беради қадимги тарихчилар.

Худуднинг сув манбалари билан боғлиқ ҳолда шакланган топонимлар. Республикамиз худуди бўйлаб дарёлар, ирмоқлар, булоқлар, кўллар, гидротехник иншоотлар кенг тарқалган. Бу ҳолат албатта географик жой номларининг маъно мазмунида акс этади. Бундай топонимлар сувнинг микдорий жиҳатини – Каттасой, Кичиксой, сувининг таъмини – Аччикбулоқ, Толлибулоқ, Ширинсой, Турушли (Нордон таъмили) сой, Шўркўл, сувнинг рангини Оксув, Кўксув, Қорасув, Сурхоб (Қизилсув) Сувнинг хидини – Сассиққўл, ва ҳақозо. Баъзи топонимлар сувнинг оқиш хусусиятларини ҳам англатади. Шўх, тез ва қирғоқларини емириб оқувчи дарё Жайхун, Тўполон номи билан, йўналишини англатувчилари Терсоқар, Эгрисув, Тўғрисув номи билан, шифобахш хусусияти бор сув манбалари Қўтир булоқ, Оби-Шифо, Хўжаи – Пок булоғи, Сардобаи Порадўз сардобаси сувнинг хароратини англатувчи топонимлар Обигарм – ёки Иссиқсув, Совуқсув тарзида учрайди. Саёз ёки чуқурлигини англатувчи топонимлар Гумсой (Ўрадарёнинг ирмоғи шу ном билан аталади, чунки маҳаллий аҳоли сувнинг чуқур жойини гум, дея атайди – А.Н.). Баъзан Қорасув ёки Сиёҳоб атамаси

хам сувнинг чуқур ва шу туфайли қорайиб оқишидан дарак беради. Баъзан гидронимлар булоқлар сувининг ер юзасига чиқиш хусусиятини ҳам англатади. Кўксаройсой (Жанубий Нурота)нинг ўрта қисмларида жойлашган Гуппи булоғининг номи бу булоқда ер ости (карст) суви юзага ўқтин-ўқтин шовқин солиб чиқиши туфайли шу номни олган. Баъзи булоқлардан сув отилиб чикканлиги учун Қайнарбулоқ номи билан аталади. Шерободдарёнинг ўнг ирмоғи Шўробсойда Чак-чокон номли, Сангардақдарё хавзасида булоқ суви юқоридан шаршара ҳосил қилиб тушганлиги учун Хўжай Шар-Шар, ёки Шаррак мазор номи билан машхур.

Ўсимликларнинг номи билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимлар, яъни фитотопонимлар. Кўпгина ҳолатлар топонимлар ўша ҳудудда мавжуд бўлган, айрим хусусиятлари билан (масалан: кам учраши балки зич тарқалганлиги ёки ареаллар ичида гетеромонлик қилиши билан) ажралиб турувчи ўсимлик турларининг номи билан аталади. Жанубий Нурота тизмаси этаклари бўйлаб бурган – бутасимон ўсимлиги бошқа жойларга нисбатан кўп тарқалганлиги учун ўша ерда вужудга келган сой ва қишлоқ Бурганли номи билан аталади. Ёки Оқтовнинг жанубий ён бағрида, бутун Нурота тизмаси бўйлаб кам учровчи, аммо бир вақтлари қалин ўсган арчанинг «савр» навидан ягона нусха сакланиб қолган ва шу боисдан Саврота топоними (қишлоқ ва маҳалла) пайдо бўлгандир. Худди шунингдек Янтокли, Пистали, Бодомзор, Олмазор, Себзор каби топонимлар шулар жумласидандир.

Айрим топонимлар ўзак тузилиши жиҳатидан фитотопонимга ўхшаб кетса-да, аслида у мазмун моҳияти билан умуман бошқа гуруҳга мансублиги маълум бўлади. Масалан: Галесафед, (Шофирконда) Толлимаржон (Қашқадарё) номли топонимлар машхурдир. Аслида улар тол

дарахти номидан шаклланган фитоним эмас, балки рельеф шакли номидан келиб чиққан оронимдир. Чунки қадим араб тилида «тал» (тол эмас) тепалик демакдир. Дархақиқат Қашқадарё вилоятининг жанубида жойлашган Толлимаржон худудида кўп тепаликлар маржон каби қатор тизилишиб жойлашганлигини кўрамиз. Шофиркон туманидаги Талесафед қишлоғининг номи – Оқтепа мазмунини беради, чунки «тал» – тепалик, «сафед» – оқ демакдир.

Хайвонларнинг номи билан боғлиқ ҳолда шаклланган жой номлари — зоотопонимлар. Айрим ҳудудлар учун хусусиятли бўлган жониворларнинг номи кўпгина ҳолатларда топонимлар мазмунида акс этади. Шу боисдан республикамиз худудида маъно-мазмуни жиҳатидан жониворлар турини англатувчи Бўрижар канали, Жайронхона дашти, Капгархона ғори, Илонли сой каби топонимлар тез-тез такрорланади. Бу номларнинг айримлари қадимги суғд, арабий ёки форс тилида бўлганлиги учун мазмунан мавҳумроқ маъно касб этаётгандек туюлади. Шу боисдан бу ҳолларга лингвистик нуқтаи назардан ёндошиш топонимлар мазмунини очиб беришда энг муқобил йўлдир. Масалан, Моргузар дараси, тоғи типик ҳолдаги зооним бўлиб форсча Мор-илон, гузар ўтиш жойини англатади. Бойсун туманида Бўзғалахона номли дара мавжуд бўлиб, унинг мазмуни «бўзғала» – тоғ эчкиси демакдир.

Айрим зоотопонимлар мазмунида баъзан замонамизда қисман унутилган Дўлта бўри, Товушқон каби халқ терминлари мужассамлашгандир. Шу боисдан уларнинг мазмунини англаш бирмунча қийинлашуви мумкин. Масалан, Кўхитанг тоғида Дўлтабўрихона номли ғор мавжуд. Ўзбекистоннинг жанубий-ғарбий ҳудудларида яшовчи ўзбеклар дўлта бўри деганда, тур сифатида камайиб кетганлиги учун «қизил китоб»га тушган гиена, ҳолдор, ёлдор

сиртлон тушунилади. Жанубий Ғарбий Ўзбекистонда дала-даштда ёввойи ҳолда яшовчи куённи «товушқон» деб аташади. Шу боисдан Товушқонли, номли топонимлар шакллангандир. Байкал кўлининг тўртта ороли Тушканыи деб аталади. Чунки маҳаллий аҳоли тилида куён-таусқон-кейин рус тилида бузилиб тушқан шаклини олган. Тушқан дала сичқонининг бир тури тарзида ҳам англашилилади.

Мазмунида хайвонларнинг номларини акс эттирувчи топонимлар, яъни зоотопонимлар жаҳон картасида ҳам кенг ўрин олгандир. Шимолий Америкадаги Катта Айиқ, Кичик Айиқ кўллари, Помирдаги Хирсдара музлиги ёки Хирсдара водийси (хирс форс тилида «айиқ» демакдир) каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Тоғ жинсларининг номи билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимлар-петронимлар. Ушбу турдаги топонимик атамалар республикамиз ҳудуди бўйлаб кенг тарқалгандир. Улар кўпроқ маҳаллий аҳоли томонидан, жонли сўзлашувда фаол иштирок этадиган сўзлар шаклида қатнашади. Оқтош, (Чирчик воҳаси), Нурота тоғида Қоратош қишлоғи, Кўктош — Нурота тизмаси номи билан маълум топонимлар, баъзан, тоғ жинслари ўзбек уруғларининг шеvasида ўзига хос хусусият касб этади. Масалан, республикамизнинг Жанубий-ғарбий қисмларида Чоҳактошли, Урғочитош номли атамалар мавжуд. Урғочитош – сланецдир. У юпқа қатламларга бўлакланиб, ажралиб кетганлиги учун шу номни олган ва Сангардақдарёнинг йирик ирмоқларидан бири шу ном билан аталади. Чоҳактош – гипсдир, чунки гипсли массивлар кучли карстланиб карст даханалари, ўбқонлари вужудга келади ва чоҳ-чукурлик тарзини олади, «ак» эса, кичиклигини кўрсатувчи қўшимча-аффиксдир.

Демак, чоҳактош чуқурча, чуқурчалар ҳосил қилувчи тош қатлами маъносида иштирок этувчи гибрид номдир. Эътибор билан қаралганда ушбу петротопонимни ташкил этувчи икки тилдаги ўзак қадимги сўғд тилида чоҳ-чуқур, ўра ва турк тилида тош сўзлари иштирок этмоқда. Хисорнинг Мингчуқур номи билан бир-неча кучли карстланган массивлари маълум бўлиб, уларнинг айримлари (Мачайдарё ҳавзаси) Чоҳакли, Чоҳактошли Хоразмда Сафедхожар – оқтош, яъни гипс тарзида аталади. Чунки араб тилида хоҷар – тош, форс тилида сафед – «оқ» мазмунини беради. Демак, Софедхожар – гибрид номдир.

Петронимлар таркибига геологик ётқизикларни ҳам киритиш мумкин. Жумладан лёсс қатламлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган Созлов, Соз каби топонимлар ҳам шулар жумласидандир. Чунки лёсс маҳаллий аҳоли томонидан қўлланиладиган соз, соз тупроқ тушунчаси билан ифодаланади ва шу боисдан юқорида қайд қилинган топонимлар асосини «соз» сўзидан ясалган ўзак ташкил этади.

Фойдали қазилма бойликлар номини англатувчи топонимлар. Геологик қидирув ишларини топонимика фани билан ҳамкорликда олиб бориш, уни муваффақиятли яқунлаш учун замин яратиб беради. Чунки бирқанча географик номларнинг маъносида ўша жой учун хусусиятли бўлган қазилма бойликлар номи акс этиши маълум. Чунки бу ердаги айрим элементлар қадимданок маҳаллий аҳоли учун маълум бўлган ва шу тўғрисида улар географик номларнинг маъносида ўз аксини топгандир. Нурота тизмалари ён бағри бўйлаб жойлашган Темирқобик, Зармитан, Зарбанд, Олтинсой, Ғарбий Тяншан этакларидаги Олтинтопган, Кумушкон каби атамалар шулар жумласидандир. Баъзан

гидронимлар шаклидаги атамалар ҳам айнан қазилма бойликлар билан боғлиқ тарзда шаклланган топонимларга мисол бўла олади. Чунки ер ости суви ҳам муҳим қазилма бойликлар тарзида ўрганилади. Шу боисдан ҳам Фарғонадаги Мойлисув – нефт конлари билан боғлиқ шаклланган топоним бўлса, Сурхондарёдаги Хўжаипок, Аччибулоқ, Обиғарм каби атамалар таркибида фойдали элементлар мавжуд бўлган минерал сув манбалари-булоқ, кўллар мавжудлигидан далолат беради.

Қазилма бойликларнинг турлари кўп, шу боисдан улар баъзан халқ терминлари билан узвий боғлиқ ҳолда ҳам учраши мумкин. Аччиктош, Қайроктош, Оҳангарон шулар жумласидандир.

Халқлар, қабила, уруғларнинг номлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимлар, этнонимлар ва этнотопонимлар. Республикамиз бўйлаб 120 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилади. Илмий манбаларда келтирилишича биргина ўзбек миллатининг 94, баъзан эса 99 та уруғлардан иборат эканлиги кўрсатилган. Ҳар бир уруғ, элат номи билан боғлиқ ҳолда жой номлари шаклланган. Аксарият ҳолда ўша топонимлар айрим миллат, элат ёки уруғлар тўпланиб истиқомат қиладиган нуқталар бўйлаб ўз аксини топадилар ва ўз навбатида ўша жойнинг шаклланиш тарихининг бир парчаси тарзида намоён бўлади. Этноним ёки этнотопонимлар деб аталувчи ушбу жой номлари республикамиз ёки дунё харитаси бўйича нотекис тарқалгани каби таассурот уйғотсада, аслида уларнинг маълум қонуниятларга бўйсунганини илғаш мумкин. Жумладан ҳар бир миллат тарқалган ҳудуд аксарият ҳолларда ўша халқнинг номи билан аталиши кизикарли ҳолдир. Масалан, Ўзбекистон, Тожикистон, Норвегия, Латвия ва ҳоказо шулар жумласидандир.

Ўзбек миллатининг манғит, туркман, жалоир, борлос, кенагас, қўнғирот каби уруғлари ва республикамиз ҳамда унга ёндош худудлар бўйлаб улар билан боғлиқ ҳолда шаклланган этнотопонимлар кўплаб учрайди.

Аҳолининг касб-хунарлари билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлган топонимлар. Тарихий даврлардаёқ Республикамининг турли бурчакларида яшаган аҳолининг айрим касб-хунар билан машҳур бўлганлиги маълум. Фарғонада, Марғилон, Наманганда атлас, адрас тўқиш, Кувада сополсозлик, Ғазғонда мрамртошга ишлов бериш, Касбида қўзагарлик, Самарқандда қоғоз ишлаб чиқариш, Камонгорон, Тошкентда комон, ёй ўки, қилич ясаш, Бухорода мис идишларга нақш чекиш каби касб-хунар билан хунармандлар донг чиқарган. Ўша иш тури билан машғул бўлган аҳоли вакилларининг яшаш жойлари эса айнан шу касб тури номи билан аталиши хусусиятли ҳолдир. Ушбу атамалар ўлчами жиҳатдан кўпроқ ўрта ва микротопонимлар гуруҳига мансубдир. Айниқса бирон шаҳарнинг гузари ёки маҳалласи бўйича гуруҳ-гуруҳ ҳолда муайян касб-хунар билан шуғулланувчи турар жойларнинг микротопонимлар тарзида намоён бўлиши қизиқарли хусусият касб этади. Масалан: Бухоро шаҳрида Саррафон номи билан аталувчи тим-ёпик бозорнинг бир қисми аталади. Бу қадимги топоним, саррофлар, яъни пул майдалаб бериш эвазига тирикчилик ўтказувчи аҳоли вакиллари айнан шу тимда иш юритишган. Тилла билан савдо-сотик қилувчилар ёки зар билан нақш чекилган буюм, кийим-кечак сотувчилар иш юритадиган тим, яъни ёпик бозор Заргарон дейилган. Тошкентда эса Дўмбрабод, Ўқчи каби топонимлар Самарқанд вилоятида эса Эгарчи, Камонгорон (яъни камон ясовчилар қишлоғи) каби қишлоқлар мавжуд.

Шахсларнинг исм-шарифлари, тахаллус, ҳамда лақаблари билан аталувчи топонимлар-антропотопонимлар.

Ахолининг номдор вакиллари – олимлар, халқ қахрамонлари, барча етук шахслар, баъзан эса салбий хусусиятга эга бўлган айрим таниқли кишилар номи билан ҳам аталадиган жой номлари мавжуд. Бу хусусият айнан ўша таниқли шахснинг ҳаёти, ижодий фаолияти ёки эса қоларлик иш кўрсатган жойи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юз беради. Навоий, Беруний буюк шахсларнинг тахаллуслари билан, Гагарин шаҳри биринчи космонавтнинг фамилияси билан, Иштихон туманидаги Алидароз қишлоғи, Бухоро хони Абдуллахон 1-нинг хос навқарининг (Алининг бўйи жуда баланд бўлганлиги учун Дароз) лақаби билан аташганлиги сабабли номланган.

Афсонавий ва диний номлар. Афсонавий воқеалар баъзан эса ривоятлар сюжети билан боғлиқ ҳолда айрим топонимик атамаларнинг ҳосил бўлиши республикамиз ва унга ёндош барча ҳудудларда ҳам учрайди. «Алпомиш», «Гўрўғли» дostonлари, «Тоҳир ва Зухра», «Шохли Искандар» каби машҳур эртаклар, Ҳазрати Али жангномалари, диний қахрамонларнинг номи билан боғлиқ ҳолда ҳосил бўлган географик атамалар шулар жумласидандир. Қашқадарё, Сурхондарё, Самарканд вилоятларидаги Чамбил қишлоғи, Ғазғон қишлоғидаги Шохимардон масжиди, Нурота шаҳри яқинидаги Зулқарнайн қишлоғи, Китоб туманидаги «Тоҳир ва Зухра» қабри ва қишлоғи афсонавий воқеалар асосида ҳосил бўлган. Бу топонимик атамалар дастлаб пайдо бўлганми ёки топонимлар билан боғлиқ ҳолда халқ оғзаки ижодини мазмунини ташкил этувчи воқеалар сюжети шаклланганми, бу албатта ечимини кутаётган навбатдаги саволлардир.

Ғаройиб номлар. Географик номларнинг айрим ҳолатларда маъно-мазмунини қоронғи, баъзан қулғили, айримлари эса кўрқинчли бўлган ҳолатда учратамиз. Масалан, Қашқадарё вилоят Чирокчи туманида Нонхўр, Қосон

туманида эса Обидида, яъни Кўз ёши, Самарканд, Тошкент, Бухоро шаҳарларида Жинкўча каби топонимлар мавжуд. Фаройиб номлар ҳам қандай шаклда ҳосил бўлганлигидан қатъий назар ўзига хос хусусиятларни англатувчи маъно касб этиши мумкин. Масалан, юқорида қайд этилган Нонхўр топоними аслида Новохур мазмунини берган. Чунки ўтган асрнинг бошларида қишлоқ атрофида қудук қазилиб, суви билан чорва суғориш учун ёғочдан ясалган Нов охурларга қуйилган. Шу боисдан у Новохур кейинчалик Нонхўр деб атала бошланган. Обидида қишлоғи эса қишлоқ яқинидаги томчилаб сув тушиб турувчи булоқ билан боғлиқ. Қадимги шаҳарлардаги тор, эгри-бугри йўллар Жинкўча номи билан машҳур бўлган. Чунки бу кўчалар шунчалар тартибсиз, эгри бугри, кўн тармоқлики, нотаниш киши бирон хонадонни қидириб топиши амри маҳоллигидан, киноя билан фақат жинларгина бу ишнинг уддасидан чиқа олади, дейишган.

Замонавий номлар. Топонимик атамалар ҳам вақт ўтиши, сиёсий воқеаларнинг жадал суратлар билан ривожланиши, ижтимоий-иқтисодий ҳолатлардан келиб чиқиб, уларга мос равишда ўзгариб туради, янгилари вужудга келади. Масалан, 1960 йиллар космосни забт этиш даврининг бошланиши тарзида намоён бўлади. Дастлабки космонавтлар Ю.Гагарин, Г.Титов, В.Терешкова номи билан боғлиқ топонимлар кўпайди. Республикамиз истиқлолга эришган дамлардан бошлаб, ўлкамиз мустақиллигини мадҳ этувчи топонимлар географияси янада кенгайди.

Замонавий номлар кўпроқ микро-кичик ҳамда ўртача ҳолдаги топонимларни ташкил этади.

Миграцион номлар. Бу турдаги топонимлар бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга олиб келинади. Бу ҳолат икки йўл билан ҳосил бўлиши мумкин: 1. Аҳолининг миграцияси

натижасида, кўчишга тутинган халқ яшаган жой номи, кўчган аҳоли билан биргаликда келиб, янги жойнинг ўша ном билан аталишига сабабчи бўлади. Масалан, Белоруссия, Украина республикаси ҳудудига 1930 йилларда сургун қилинган ўзбеклар томонидан Ўзбекистон, Самарқанд, Фарғона номли топонимлар кўчирилиб олиб борилгандир. Хисордаги Тошқўрғон қишлоғида яшовчи аҳолининг қадимги авлодлари, аслида Афғонистондаги Тошқўрғон шаҳрида кўчиб келиб ўтирганликлари эвазига, ҳозирги Тошқўрғон топоними шакллангандир. 2. Бир жойнинг айрим хусусиятларини бошқа бир жойга ўхшатиш туфайли дастлабки жойнинг номи унга кўчириб ўтказилади. Масалан: Венесуэла мамлакатининг номи Кичик Венеция маъносини беради. Чунки XV асрда испанлар Жанубий Америка қирғоқларига келиб унинг хушманзара табиатини Венецияга ўхшатганлар ва шу боисдан Венесуэла, яъни Кичик Венеция дея аташган.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Топонимлар ҳақида тушунча беринг.
- Топонимлар жойининг ҳолати, рельеф тузилиши, иқлимий хусусиятлари билан боғлиқ ҳолда шаклланиши мумкинми?
- Топонимлар, ҳудуднинг сув манбалари, ўсимликлар қоплами, ҳайвонот дунёси билан боғлиқ ҳолда қандай шаклланади?
- Географик номлар жойнинг тупроқ қоплами, тоғ жинслари ҳамда фойдали қазилма бойликлари билан боғлиқ ҳолда шаклланиши мумкинми?
- Топонимларнинг аҳоли этник жиҳати билан боғлиқ ҳолда шаклланиш хусусиятлари ҳақида сўзлаб беринг.

- Афсонавий, диний ёки замонавий номлар қандай шаклланади?

Топонимларнинг халқ терминлари асосида шаклланиш хусусиятлари

Маълумки, илмий луғавий маъно берувчи сўзга «термин», деб айтилади. Термин лотинча сўз бўлиб, «чегара, чек» деган маънони беради. У инсон ҳаёти, фаолияти ёки билимининг бирор соҳасига оид муайян тушунчанинг бошқа тушунчалар билан нисбатини ифодаловчи сўз ёки сўз бирикмасидир. Худди шундай тушунчалар халқ ибораларида ҳам қўлланилади. Ушбу тушунчалар табиатда рўй бераётган ҳодисалар кўринишларини билиш учун уларнинг ҳар бири аниқ термин орқали ифодаланади. Ўша сўзлар, кўпгина ҳолатларда муайян топонимларнинг шаклланишига сабабчи бўлади. Шу сабабдан, уларни чуқур ўрганиш лозимдир. Чунки, халқ терминлари билан таниш бўлмаган мутахассис кўп ҳолларда топонимнинг этимологик мазмунини очиб бера олмайди. Ваҳоланки, уларнинг кўпчилиги адабий тилдан узок бўлганлиги учун, илмий адабиётларда учрамайди ёки кам учрайди. Шу боисдан халқ терминлари айрим вақтларда ўзак ўрнида келган топонимик атамалар нотаниш сўз сифатида нотўғри талқин топган ёки умуман тушунарсиз тарзда қабул қилинади. Натижада бундай топонимларнинг мазмуни ё бузиб талқин этилади, ёки номаълумлигича қолади ва топонимик тадқиқот мақсадига тугал эриша олмайди. Демак, топонимлар билан иш олиб бораётган тадқиқотчининг муҳим вазифаларидан бири халқ географик терминларини чуқур ўрганишдан иборатдир. Биз қуйида

айрим халқ географик терминлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган топонимларга мисоллар келтирамиз ва уларни этимологик мазмунини очиқ беришга ҳаракат қиламиз. Улар худуднинг рельефи, тоғ жинсларининг турлари, иқлими, ички сувлари, тупроқ қоплами, органик дунёси билан боғлиқ равишда шаклланган халқ терминлари ва жой номларидир.

Чоҳак - гипс қатламларининг тартибсиз равишда қалашиб ётишини англатадиган тушунча. Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларининг тоғли худудларида яшовчи аҳоли чоҳак тош, Мингчуқур дея атайди. Шу боисдан Мачайдарё ҳавзасида Чоҳаклининг ғори, Чаҳокли майдон каби топонимлар мавжуд.

Урғочитош - сланец қатламлари тезда қат-қат бўлиб бўлақларга ажралиб кетиш хусусиятидан келиб чиққан ҳолда Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларининг тоғли худудларида шу атама тарзида ифода этиладиган топонимлар учрайди. Масалан, Сангардақдарё ҳавзасидаги (Боғча кишлоғи атрофи) кичик сойлик Урғочитошли номи билан юритилади.

Қийир - делювиал ётқизикларининг ён бағир бўйлаб ёйилиб ётган кўриниши. Шу боисдан Қийирли номи билан юритилувчи аронимлар жанубий ғарбий Ўзбекистоннинг тоғли худудларида мавжуд.

Бел - довон тушунчасини ўтайди. Шимолий Нурота тизмасидаги Қизил бел, Бойсун тоғидаги Белаути. Аслида Белдан ўтди бўлиши лозим (А.Н) довонлари каби атамалар шулар жумласидандир. Бу ерда «бел» атамаси жонивор ёки инсоннинг бел қисми, анатомик тушунча тарзида эмас, аксинча тоғнинг ошув жойи-довон маъноси англашилаяпти ва у маҳаллий халқ орасида жуда кенг тарқалган жонли иборалар қаторидан ўрин олади.

Газа - бу тушунча ҳам бирон бир баландлик, қир ёки тоғнинг ошув жойини, қир учини англатувчи тушунчадир. Аслида газа эмас кеза, кезиш маъносида ишлатилиши тўғрироқдир. Хатто Оқ газа (Кетмон чопди тизмаси), Қизил газа (Нурота тизмаси) каби сифатлар билан тўлдирилиши ўша довоннинг неоген даврига хос қизил ётқиқиқлари билан ёки оқ рангли гипсли қатламлар чикиб ётган, баъзан соз тупроқдан иборат бўлган довоннинг табиий географик хусусиятларигача англагади.

Зов - қоя жинслардан ташкил топган тик жарликдир. Кўп ҳолатларда бу атама остида куэсталар ёки куэстасимон рельеф формалари тушунилади. Туркистон тизма тоғларининг Зомин райониға тегишли ҳудудда Зовқўтон номли жой мавжуд бўлиб, учала томондан тик қоялар билан ўралган кичик сойликнинг бошланиш тарафини ташкил этади. Табиий - географик тузилишиға кўра қўй-эчки қамаладиган қўтонни эслатганлиги ёки шу мақсадда фойдаланилганлиги учун ҳам Завқўтон номини олган бўлиши табиий ҳол. Ҳисор тоғида Зовғалаш дараси ва шу номли ирмоқ мавжуд. Аслида Зовғалаш эмас, Зовғараш кўриниши, тарашламок маъносиға яқинроқдир.

Ҳоварлик - ҳовар текислик маъносини берса, «лик» жой мазмунини англатувчи балки кўплик аффикси тарзида қатнашаяпти. Бу тушунча айниқса Қашқадарё, Сурхондарё водийларининг тоғлик ҳудудларида яшовчи аҳоли томонидан кенг қўлланиладиган халқ терминидир. Шу боисдан Ҳисор тоғларида қатта Ҳовар, кичик Ҳовар ва ҳақозо каби тушунчалардан ташкил топган аронимлар кўплаб учрайди.

Фарғона водийсида эса худди шу тушунчаға ўхшаб кетувчи дапсон ёки дебсан деб аталувчи халқ табиий географик термини мавжуд. У кўпроқ ёнбағирлардаги текис майдончаларни англагади. Шу боисдан Фарғона вилоят,

Ўзбекистон районида Депсан номли қишлоқ мавжуд (Қораев С. 1978, 556-бет).

Ёноқ - бу термин ҳам анатомик тушунча эмас, аксинча ёнбағирни англатувчи рельеф атамасидир. Ҳалкажар дарёсининг чап irmoғи Ёноқсой деб аталиб, бу ҳолат терминнинг топонимлар ҳосил қилишдаги ўрнига мисол бўлади. Олманинг навига нисбатан ҳам ёноқи тушунчаси ишлатилади. Бу ерда у тарам-тарам қизғиш қирмизи ёноқ-кўринишидаги олма, фитонимни англатади.

Қутқа - сой ўзани бўйлаб қояли қатламнинг очилиб қолиши туфайли ҳосил бўлган рельеф кўриниши. Бу тушунча Нурота этақларида яшовчи маҳаллий аҳоли томонидан кенг қўлланилганлиги учун бу ҳудудда Қутқали сой гидроними мавжуд. Уни мутлақо Қутчи этноними билан алмаштириб бўлмайди. Чунки ҳар иккаласининг ўзагида ҳам Қут тушунчаси мавжуд бўлса-да, у дастлаб залворли, баракали қутли тушунчасида келади «ка» аффиксидир. Иккинчи тушунчада «Қутти», яъни қути, қутисозлар аҳолининг ноёб ҳунарини англатувчи топоним тарзида қатнашмоқда.

Шўх - Ушбу атаманинг мазмуни мутлақо ҳаракат маъносини бермайди. Аксинча у петронимдир, яъни тоғ жинсларининг хусусиятини англатувчи атамадир. Шўх бу лёсс қатламлари орасида учровчи нўхат қатталигидаги шаклсиз, қаттиқ жинснинг анъанавий номланиши. Таркибида инсон организми учун зарур тузлар учраганлиги учун, айниқса ёш болалар ва ҳомиладор аёллар севиб истеъмол қилишади. Гилкори иш, айниқса андава тортишга халакит берганлиги учун ушбу элемент маҳаллий аҳоли томонидан «шўх» атамаси тарзида қўлланилса керак. Лёсс таркибида шўхнинг кўпайиши унумдорликнинг пасайишига сабабчи бўлади. Шунинг учун Шўхли сой каби номларни сувнинг

ҳаракатини англлатувчи гидронимлар туркумига киритиш нотўғридир.

Гурпак - тупроқ юзасининг ташқи таъсир туфайли уваланиб, ундек майин ҳолатга келиши. Гурпак тупроқли ҳолат чизикли йўналиш бўйлаб тарқалган ҳолда, Нурота тоғи атрофида яшовчи, аксарият туркман уруғига хос ўзбеклар томонидан кенг қўлланилади. Туркманча **гўрпа*** - **кўрпа** маъносини беришини эсласак, **ак** - аффикс ҳолатида қатнашади. Юмшоқ тупроқ қопламининг кўрпадек юмшоқ ҳатто оқувчан ҳолатини хис қилишимиз мумкин. Каттакўрғон яқинидаги Катта кўрпа қишлоғи асли Каттакўрғон - Иштихон тракти бўйидаги қадимги мавзе бўлиб, қишлоқ бўйлаб ўтувчи йўлнинг қадимда ёз фасллари гурпак тупроқ ҳолатда ётганлигини англатади. Бу табиий ҳолат ўз навбатида юқорида келтирилган ойконимга кўчганлигини кўрамыз. Дарҳақиқат қишлоқ ташкил топган нукта «гурпак» ҳосил қилувчи типик табиий - географик шароитга мосдир.

Тупроқ юзасининг «гурпак» ҳолатга келиши, айниқса ёнбағирлардан иборат бўлган нотекис рельефли ҳудудларда сув ва шамол эрозиясининг ўчоғига айланади. Шу боисдан асосан жарланиш жараёни учун энг қулай шароит туғдирувчи дастлабки ҳолат, «гурпак»ли юзанинг мавжудлиги дея ҳисоблаш мумкин. Балким шу боисдан жарланишнинг «классик» даражада ривожланиши айнан Жанубий Нурота этакларига хос хусусиятдир.

Созлов - саз тупроқнинг чиринди миқдори энг кам учрайдиган қатлами Нурота этакларида яшовчи дехқонлар, тандирчи хунармандлар томонидан кенг қўлланиладиган маҳаллий термин. Созловда дехқончилик яхши натижа бермасада, қадимги ирригаторлар томонидан юқори баҳоланган. Чунки созлов бўйлаб ўтказилган канал ёки арик

*Гўрпа — туркманча сўз бўлиб, ўзбек тилида бола деган мазмун беради

Ўзанида шимилиш миқдори максимал кўрсаткичга эга бўлар эди. Масалан, Дарғом канали ҳам созлов бўйлаб ўтказилган. Бу ҳолатни маҳаллий ирригаторлар, созлов бўйлаб ўтган арик тубидаги қўлмакнинг шимилиш миқдори кам бўлганлиги учун ҳатто ёз фасллари ҳам бир неча кунларгача сақланиб туриш хусусиятига сабаб қилиб кўрсатадилар. Шу боисдан суви энг узоқ ва бузилмасдан сақланувчи ҳовузлар созловда бунёд этилган.

Созлов соф туркий тушуча бўлиб, соз ўзагидан ташкил топгандир. Ирригация, баъзан кулолчилик ишларида соз, кулай, қўл келувчи тушунчасининг диалектал шаклидир. Созловга сув тўпланса балчикқа айланади. С.Қораевнинг эътироф этишича, сазан балиғининг нами ҳам, ўша жонивор соз – балчикли жойда яшаганлиги туфайли шаклланган (1978, 104-б). Шу боисдан Қорақалпоғистонда Сазанжап- (сазан балиғи кўн арик демак) номли қўл мавжуд.

Байир — Чўл Байир-Сурхонтоғда жойлашган карст массивидир. Аслида байир чўлларда шамол туфайли пайдо бўлган ўйдим – чуқур жойларга нисбатан айтилади. (С.Кораев-1978, 153 бет. Сурхонтоғ кучли карстлангани учун Чўлбайир номини олган). Баъзи халқ терминлари жонли тилда мавжуд бўлиб, кенг ишлатилсада, унга боғлиқ топонимик атамаларни учратмадик. Масалан, балас тушунчаси Зарафшон воҳасининг ўрта қисмлари (Каттакўрғон шаҳри атрофи)да кум мазмунини беради. Шу каби халқ терминларидан ташкил топган топонимик атамаларни махсус тарзда ўрганиш нафакат оронимлар, балки барча турдаги географик юмларнинг асл моҳиятини англашда катта аҳамият касб этади.

Тақир - чўл худудлари бўйлаб, ботикларнинг марказий қисмларида шаклланадиган мавсумий қўллар (қоқлар)

ўрнида шаклланадиган текис, аммо юзаси ёрилиб, қатқалок холга келган рельеф шакли. Томди райони худудида Оқтакир номли қишлоқ мавжуд.

Қиёт - дарё террасаси. Иштихон райони худудида Қиёт номли қишлоқ мавжуд.

Жовиз - бир йил давомида экин экилмасдан бўш ётган текис жой шундай аталади. Қашқадарёнинг юқори қисмида Жовиз номли қишлоқ бор.

Посира - Заминдорнинг қўл остида ишлаётган ишига меҳнат ҳаққи сифатида фойдаланиш учун вақтинча ажратилган ер (Қораев С. 1970-98-б). Хисор тоғининг Эшакмайдон тизмаси шимолий ёнбағрида Посира номи билан аталадиган баландлик мавжуд.

Трама - Самарқанд, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларида куз, кузнинг охириги дамлари «трама» деб юритилади. Бу халқ терминининг келиб чиқиши қадимги Эрон тақвимидаги «тири моҳ» ойининг аталиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган бўлиши мумкин.

Гуртук ёки **қўртук** - қор қопламининг пасткамлик, сой, жарликларда шамол учириши туфайли қалин, зич қатлам ҳосил қилган жой. Шеробод районида Гўртак номли қишлоқ бор.

Жут - баҳорнинг дастлабки дамларида, ўсимлик қопламининг қаттиқ совуқ туфайли бир неча кун, ҳатто ҳафталаб муз билан қопланиш ҳолати. Бундай иклимий хусусият чала эриган қор қоплами ёки ёмғир ёғиши туфайли содир бўлади. Натижада чорва моллари айни ем-хашак тугаган паллада ердан озик ола олмасдан қирилиб кетади. Шу сабабли Самарқанд, Қашқадарё, Навоий, Сурхондарё қилоятларида «жутгарчилик-ютгарчилик» деган ибора вужудга келган. В.В.Бартольд ва М.Е.Массон «журд» сўзини, «жирд» деб,

«яланғоч», «гиёхсиз» маъносида ўқиганлар (Мухаммаджонов -1972, 226-б). Қашқадарё вилояти, Касби туманида Жат ёки Жут номли қишлоқ бор.

Сувлоқ - чорва моллари сув ичадиган жой. Қашқадарё вилоятида Сангисувлоқ номли сардоба мавжуд.

Гум - оқаётган сувнинг чуқур жойи. Дехконобод районида Гумбулоқ номли қишлоқ бор.

Обгурда - сув ўйиб юборган жой. Форсийда Обгурда – об-сув, гурда буйрак, яъни сув оқиб қирган жой, деган мазмун беради.

Қоқ - чўллардаги мавсумий қўллар. Каттакўрғон районида Қоқ номли қишлоқ мавжуд. Қоқ тушунчаси қуритилган, қуриб қолган мазмунини беради. Шу билан қуритилган меваларга (олма қоқи, қовун қоқи, шафтоли қоқи) нисбатан ҳам шу тушунча қўлланилади. Бу ерда қоқ тушунчаси қўл тарзида тўшланган сув хавзасининг қуриб қолишига нисбатан ишлатилмоқда.

Қовдон, Қовардон - баҳор фаслида барқ уриб ўсиб, ёзнинг бошларида қуриб қовжираб қолган ўсимлик қоплами. Юқори Чирчиқ районида Қовардон номли қишлоқ мавжуд.

Аланг-Оланг - ўт-ўлан тушунчасининг синоними. Сув-сизтоғ тизмаси (Жанубий Хисор)да Тўбали оланг (топокартада бу тушунча бузилган ҳолатда русча Тюбереаланг тарзида ёзилган А.Н.) номли тизма мавжуд.

Чакалак - Дарахт, буталарнинг қуюқ тарзда ўсган жойи. Қизилқумда Чакалак номли яланглик мавжуд.

Паттазор - тиконакли буталар ғуж ўсган жой. Шофиркон туманида шундай қишлоқ бор.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Халқ терминлари ҳақида тушунча беринг.

- Халқ терминлари иштирокида топонимлар ҳосил бўлиши мумкинми?

- Мустақил тарзда халқ терминларига хос гидронимлар, фитонимлар, зоонимларга мисоллар келтиринг.

- Халқ терминлари асосида оронимларнинг шаклланиш хусусиятларини сўзлаб беринг.

Топонимикада стратиграфик қатлам

Стратиграфия тушунчаси лотинча «стратум» – қатлам «графо» – ёзаман деган сўзлардан таркиб топган бўлиб, қатламлар кетма-кетлиги мазмунини англатади. Стратиграфик қатламни ўрганиш бир қанча фанларда қўлланилади. Масалан, геология фанида тоғ жинси, литологик қатламларнинг, уларнинг ўзаро алоқадорлигини ва даврлараро географик тарқалганлигини стратиграфия деб номланган бўлим ўрганади. Стратиграфиянинг асосий вазифалари, тоғ жинсларининг генетик туридан қатъий назар, қандай ҳолатда жойлашганлиги, бирламчи ёшини пайдо бўлиш шароитларини, ҳамда шаклланиш қонуниятларини, ўрганишдан иборатдир. Археологияда эса стратиграфия маданий қатламларнинг даврлараро тартиб билан ёки аксинча тартибсиз ётишини, уларнинг ёшини аниқлашга хизмат қилади.

Шунингдек, топонимика фанини ўрганиш асносида ҳам стратиграфик таҳлил услубидан фойдаланиш имкониятлари мавжуд, чунки топонимик атамаларининг пайдо бўлиш хусусиятлари ҳам гўёки тоғ жинслари каби маълум даврлараро қатламлар ҳосил қилган ҳолда шаклланади. Ўша қатламларнинг даврлараро ётиш хусусиятини ўрганиш орқали

топонимларни таҳлил қилиш, уларнинг таркиб топиши, шаклланиш хусусиятлари, номланиш қонуниятларини, маълум табиий-тарихий ва сиёсий-иқтисодий шароит билан узвий боғлиқ ҳолда ўрганиш имкониятлари пайдо бўлади. Бу жараёни амалга оширишни билвосита илмий адабиётлар, ёзма манбаларни ўрганиш орқали олиб борилса ишончлироқ бўлади. Бирок қадимги топонимларнинг этимологик мазмунини очиб бериш учун ҳамма вақт ҳам илмий адабиётлардан фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Чунки адабиётлар етишмаслиги ёки мавжуд эмаслиги бунга имкон бермайди. Шу нуқтаи назардан стратиграфик қатламни таҳлил қилишнинг аҳамияти янада ортади. Республикамиз бўйлаб қуйидаги тартибда стратиграфик қатлам ривожланган.

Энг қадимги қатлам. Республикамизда мавжуд топонимик атамалар географиясини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, топонимлар қанча қадимги бўлса турли тарихий, ижтимоий таъсирлар туфайли уларнинг этимологияси ноаниқлашган, ўзак тузилиши ўзгариб мазмунан фақат мутахассисларгина

1-жадвал

Стратиграфик қатлам

№	Тарихий қатлам	Топонимларга мисоллар
1.	Энг қадимги қатлам	Бухоро, Самарқанд, Хива каби этимологияси яққол аниқ бўлмаган топонимлар.
2.	Туркий тилидаги топонимлар қатлами	Октепа, Қоратоғ, Ёйилма, Сойлик, Темиркон, Қовунчи.
3.	Сугдий тилидаги топонимлар қатлами	Бараз — кир, ясси кирлик. Зомин районидаги қишлоқнинг номи. Варқ-тўғон, Варқсар — тўғон боши. Зояк-зой-ер, тупроқ, дала, ак-аффикс.

4.	Форсий тилидаги топонимлар қатлами	Бойхо — бойлар.Боғизоғон-зоғлар боги. Варзлик —экин, экинзор. Дахбед — дах-уй, бед-тол. Жейнов-Жўй — арик, нав —янғи. Жомашўй — кир юувчи.
5.	Юнон тилидаги топонимлар қатлами	Александрия Эсхата-узoқ Александрия, Пардави- мехмонхона, Политимед – Зарафшон дарёси
6.	Санскрит тилидаги топонимлар қатлами	Бахши тепа-бхикшу - Будда қаландарининг тепалиги мазмунида (Бартольд В.Қораев С.346.) Мўён - Эзгулик маъносида Фарғона вилояти, Қувасой туманидаги қишлоқ.
7.	Хитой тилидаги топонимлар қатлами	Гяншань — Осмонўпар тоғ, Улуғ тоғ, Тангри тоғ, Даван — Катта Бўстонлик мазмунини беради Фарғона водийси. Косонсой форс тилида — «Кос» - қалъа, «он» - кўплик кўринишида, «сой» - аффикс. Демак, Косонсой – хитой, форс ва туркий тилларидаги гибрид ном экан.
8.	Араб тилидаги топонимлар қатлами	«Поп-Боб» - арабча – дарвоза демакдир. Воҳм — вақф-васият қилинган мазмунида, масжид, мадрасаларга тегишли жой. Қўшробот туманидаги Тўлабосди қишлоғининг этак қисми Воқим деб юритилади, чунки ўша жойлар қишлоқ масжидига тегишли бўлган. Далоил — далил сўзининг кўплик кўриниши. Қўкон шаҳрида шу ном билан аталувчи масжид бор.

9.	Мўғул тилидаги топонимлар қатлами	Баҳрин-этноним, муғулларнинг афсонавий аждоди Бааридай авлодларининг номи. Дарға-доруға — бошлик демакдир. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги кишлоқ.
10.	Славян тилларидаги топонимлар қатлами	Кремль, Ульянов, Гагарин.
11.	Энг янги қатлам	Мустақиллик, Истиклол, Амир Темур.

англай оладиган ҳолатга келиб қолганлигини кўрамиз. Шу боисдан Республикамиз ҳудудидаги энг қадимги топонимик атамаларнинг мазмуни айрим тахминий фаразлар ёрдамида ёритилади, ёки мутлақо мавҳумлигича қолади. Шунингдек энг қадимги Бухоро, каби топонимларнинг маъно мазмуни хусусида шундай тахминлар мавжуд. Масалан, Бухоро атамаси соф туркийча бўлиб, у турк қабиласига мансуб бўлган Бухорхудот исмли ҳукмдор номи билан аталади, дейилса, айрим адабиётларда Вихара (санскритча ибодатхона, харам) сўзи билан боғлиқ деган фаразлар баён этилади (З.Дўсимов, Х.Эгамов-1977). Аммо мантик нуқтаи назаридан қараганимизда санскритча тушунча Вихаранинг туркий ёки сўғдийлар яшайдиган элда дафъатан пайдо бўлиб қолиши бирмунча мунозаралидир. «Бухоро» топоними хусусида XVI асрда яшаб ўтган тарихчи олим Ҳафиз Таниш Бухорий шундай тушунча беради. «Бухоро» сўзи – «бухор» сўзидан келиб чиққан бўлиб, ўтпарастлар тилида «илм макони» демакдир. Бу талаффуз уйғур ва хитой бутпарастларининг тилига яқиндир, чунки (уларда) сиғиниш жойлари бўлган манбаларни «бухоро» деб атайдилар. (Бухоро) шаҳрининг номи аслида Лумжакат бўлган (Ҳафиз Таниш Бухорий –

1966, 273 б). Умуман олганда санскритча қатлам Ўзбекистон ҳудудида билинар-билинемас из қолдирган, деярлик учрамайдиган топонимлари билан хусусиятланади. С.Қораев Бахши атамаси санскритча қаландар маъносини беради, дея уқтиради. Аммо бундай топонимлар жуда озчиликни ташкил қилади. Шу тариқа республикамиз ҳудудидаги энг қадимий топонимлар маъно-мазмунини аниқ маълум бўлмаган атамалар сифатида намоён бўлади.

Туркий тилдаги топонимлар қатлами. Энг кенг тарқалган ва қадимги қатлам. Ўзбекистон ҳудудида тилларнинг ривожланиши бир неча минг йиллар билан боғланади. Ёзма манбаларга кўра юртимизда энг қадимги маҳаллий тиллар: туркий, форс, араб ва эски ўзбек тиллари ривож топган. (А.Сағдуллаев-1996). Шу боисдан энг қадимги топонимлар ҳам асосан шу тилларга хос ўзақларда акс этган бўлса, баъзан эса қадимги ҳамда ҳозирги ўзбек ва тожик сўзларининг қўшилишидан, гибрид тарзда шаклландир. Зарўтсой-Зарўт-сой, Нур-Ота в.х. Ушбу топонимларнинг шаклланиши вақти эрамыздан олдинги даврларга бориб тақалади. Чунки қиёс қилинганда Нурота Бухоро шаҳридан ҳам қадимгироқдир. (Наршахий-1996). «Бухоро» атамасининг шаклланиши вақти эса эрамыздан олдинги давларни ташкил этади.

Сирдарё – қадимги турк тилида «эгри-бугри оқувчи дарё» маъносини беради (Э.Мурзаев-1984. с 235).

Юнон тарихчиси Птоломей (90-168 йиллар) асарларида ариак этноними учрайди. Ариаклар Сирдарё-Яксартнинг қуйи қисмларида яшовчи халқлардир. Ариак тушунчасининг мазмуни – арида, яъни нариги томонда яшовчи халқлар маъносини беради. (С.Ш.Қомолиддинов-2006. с. 89). Бу тушунча соф туркий ўзақдан иборат бўлиб, замонамызда

хам Хоразм, Қорақалпоғистон худудларида яшовчи халқлар томонидан ишлатилади. (А.Ахмедов-1987). Аммо Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон худудига кўп бора уюштирилган ҳарбий юришлар мобайнида туркий тил қисман мавқеини йўқотиб ва яна қайтадан ривожлана борди. Бу ҳолат топонимикага хос стратиграфик қатламда ўз аксини топган.

Туркий тилдаги топонимлар қатлами республикамизда энг йирик гуруҳни ташкил этади. Бу қатламга мансуб топонимлар ҳозирги ва қадимги туркий халқлар ва элатларнинг сўзлашув иборалари туфайли шаклланган бўлиб, аслида туркий ўзақка эга бўлган атамалар республикамиздан ташқари худудлар бўйлаб ҳам кенг тарқалгандир. Чунончи туркий тиллар Ўзбекистондан бўлак Туркия, Озарбайжон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон, Россия Федерацияси, ХХР, Афғонистон, Эрон, Тожикистон, Ҳиндистон, Болгария, Руминия, Украина, Германия, Кипр, Македония, Албания, АҚШ, Саудия Арабистони каби мамлакатларда ҳам кўплаб учрайди. Ушбу гуруҳга 25дан ортиқ тил киритилган.

Энг қадимий туркий ўзақдаги топонимлар эрамиздан олдинги даврларда шаклланган бўлиб, ёзма тарздаги кўриниши – қабртошлари баъзан қоятошларда ўз аксини топгандир. Этимологик жиҳатдан туркий ўзақдан ташкил топган географик номларининг маъно мазмунини аниқлаш бирмунча осон кечади ва уларнинг сон жиҳатдан жуда кўпчилик эканлигини кўрамиз.

Октош, Болғали, Минглар, Қалтасой, Қизилсув ва ҳоказолар каби топонимлар туркий ўзақдаги атамаларга мисол бўла олади. Ушбу гуруҳдаги топонимлар ичида энг кўп учрайдиганлари эса этнотопонимлар тарзида намоён бўлади.

Туркий тиллардан ташкил топган топонимлар орасида ҳам баъзан қадимги сўз ўзаклари иштирок этиб қолса мазмун моҳияти бироз хиралашиши мумкин. Масалан, «пақир» деганда сув солинадиган идиш-челак тушунилади. Аслида пақир қадимги туркий тушунча бўлиб, «мис» мазмунини беради ва қарийиб архаик аҳамият касб этади. Халқ иборасида арзимас тушунчаси «пақир» орқали ифода қилинади. Масалан «Бир пақирлик қадри йўқ» тушунчаси тўғри мазмунда бир пақир-энг қиймати кам мис чақага ишора бўлса, иккинчидан қадрсиз кишининг қиймати-бир пақир, яъни арзимас мис чақага ҳам тенг эмаслигини ифода этади. Балким камбағал, давлат, бойлиги кам кишининг фақир аталиши ҳам пақир билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Суғдий тилдаги топонимлар қағлами. Бу қатлам сўғдий ўзакдан иборат атамалардан ташкил топган бўлиб, уларнинг маъно-мазмунини очиқ-ойдин, баъзан эса бирмунча хира тарзда англаш мумкин. Зарафшон ва Қашқадарё водийларини эрамиздан олдинги, ҳатто ўрта асрларда ҳам Суғдиёна ёки Суғд дейишган. Суғд миллоддан аввалги VI–IV асрларда Эрон аҳамонийлар салтанати таркибида бўлган. (Носир Муҳаммад – 2010, 25-бет) Шу боисдан Суғдийлар умумэрон тилларига хос бўлган лаҳжада сўзлашганлар. Суғд сўзининг этимологияси «ялтирамоқ, нур сочмоқ» мазмунини беради. Айнан шу мазмунни Зарафшон (Зар, олтин сочувчи маъносиди) атамаси ҳам англатади. «Ғиёс ал-луғат каби» қадимий луғатларда сув тўпланиб қоладиган пасттекислик «суғд» дейилган. (С.Қораев-1978, 116-б.). Демак Суғдиёна атамаси том маънода суғориладиган обод жой мазмунини англатади. Суғдиёнада деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, жанговарлик, фан, санъат юксак даражада ривожланган бўлиб бу ҳолат суғдийлар яшовчи ҳудудлардаги топонимларда ўз аксини топқандир. Шу боисдан ҳам айниқса Зарафшон,

Кашқадарё, ҳатто Хоразм воҳаларида сугдий ўзакка эга бўлган топонимларни кўплаб учратамиз (№1жадвалга қаранг шу китоб 35-36 бетлар). Шундай бўлсада узок даврлар мобайнида айрим сугдий ўзақлардан иборат топонимлар бошқа тиллар таъсирида бирмунча ўзгарганлиги, нотўғри талаффуз қилинганлиги, умуман деформацияга учраганлиги, асосан сугдий тушунчалар кам ишлатилганлиги учун, ушбу гуруҳдаги топонимлар этимологиясини аниқлаш жараёнида ҳам бирмунча чалкашликлар учраши табиий ҳол. Балки бу ҳолатнинг юз беришига топонимик атаманинг турлича ифода этилиши ҳам сабабчидир. Масалан: Хонка қалъасида Обдузд деган ўрта асрларга хос гидротехник иншоот мавжуд бўлган (Я.Ғуломов-1957). Обдузд — қалъани яширин тарзда сув билан таъминлаб турар эди. Бухоро областида эса Обидузд номли канал мавжуд (Қораев С.-1978). Аслида обдузд, «об» – сув, «дузд» – ўғри маъноларини англатувчи икки сугдийча ўзакдан иборат атамидир. Бу тушунча сувни навбатига қарамасдан даласига сув тарайдиган дехқонларга нисбатан ҳам ишлатишган, ёки суффозия балки бошқа сабаблар туфайли шаклланган, бирон ёриққа кириб, ер остига йўналадиган ва нарироқдан яна юзага чиқадиған оқимга нисбатан ҳам обдузд тушунчаси ишлатилгандир.

Форс тилидаги топонимлар қатлами. Форсий ўзақлардан иборат бўлган топонимлар қатлами ҳам стратиграфияда бирмунча аҳамиятли бўлиб, республикамиз бўйлаб айниқса, Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё ва қисман Фарғона водийсида тарқалгандир. Форсий тили хинд, европа тиллари оиласидаги эроний тиллар гуруҳининг жануби-ғарбий тармоғига мансуб бўлиб, бу тил – Э.И.Р. да давлат тили. Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Ироқ, Б.А.А, АҚШ, Кавказорти ва Ўрта Осиё республикаларида кенг тарқалган.

Ҳозиргиси форс-тожик тили Афғонистондаги дари тиллари. Қадимги Форс тили Аҳомонийлар сулоласи илоқларининг милодданаввалги VI-IV асрларга хосмиххат ёдгорликларининг генетик вориси ҳисобланади. (Ёзуви араб алифбоси асосида, унга форс тилига хос товушларни ифодаловчи тўртта ҳарф қўшилган ҳолда шакллантирилган). Шу боисдан форс тилига хос ўзақлардан ташкил топган топонимлар ҳам шаклланиш тарихига кўра эрамиздан олдинги даврлардан тортиб замонамизга қадар бўлган вақтларни камраб олади. Чорвоқ (Чорбоғ-тўрт боғ), Сангзор (Санг-тош, зор-жойни англатувчи қўшимча, демак тошлоқ жой, тошлоқ сой маъносида), Наврўз (нав-янги, рўз-кун, янги кун) маъносидаги форсий қатламни ташкил этувчи топонимлар республикамиз ҳудудида кўп ва улар биргаликда йирик қатламни ташкил этади.

Юнон тилидаги топонимлар қатлами. Юнонча топонимлар ўлкамизда чуқур из қолдирмаган. Аммо айрим тарихий манбаларда уларнинг сақланиб қолганлигини кўрамыз. Ушбу тилга оид топонимлар эрамиздан аввалги даврларда яшаган юнонистонлик олимларнинг илмий асарларида қайд этилади. Юнонистонлик олимларни географик қарашларига кўра икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Биринчи гуруҳ Гекатий Милетский, Геродот, Аристотел каби Ўрта Осиёга ҳаёти давомида келиб кузатмаган, шу боисдан юртимизни кўрмаган, аммо асарларида ватанимиз топонимларини қайд этган олимлар. Иккинчи гуруҳ, Арриан, Курций Руф, Онесикрит, Каллцефан, Харенс каби олимлар Александр Македонский қўшинлари таркибида Ўзбекистон ҳудудлари бўйлаб юриб, уни ўрганганлар, ўша даврга хос юртимиз топонимларини юнон тилида баъзан юнонча транскрипцияда бўлсада ёзиб қолдирганлар. Масалан:

1. Александрия Эсхата – «Узоқ, чекка Александрия» деган маънони беради. Ҳозирги Охангарон, Бекобод шаҳарлари атрофида Александр Македонский томонидан қурилган қалъа – шаҳарча замонамизда сақланмаган.

2. Пардигви – Хофизи Абрў (XV аср) маълумотида Термиз атрофида жойлашган Амударё бўйидаги шаҳар. Унга Александр Македонский асос солган ва Пардигви дея номлаган. Пардигви юнон тилидан ўзбекчага ўгирилганда «меҳмонхона» маъносини беради.

Қадимги юнон муаллифлари, дарёлар – Аракс, Окс, Политимет, Яксарт;

Шаҳарлар – Бактрия, Аорн, Драпсак, Мароканда, Кирополис, Бранхийлар шаҳарчаси, Басилея;

Вилоятлар – Наутака, Бубакена, Паритона, Габаза, Маманена, Кеениппа;

Қалъалар – Баги, Хориен, Сизимир каби атамаларни ўз асарларида қайд этадилар. Ушбу топонимлар замонамизда архаик – тарихий аҳамият касб этади. Тарихий манбаларга кўра Александр Македонский Марказий Осиёда 12 та шаҳарга асос солган (А.Сагдуллаев-1996). Улар юнонча, ёки маҳаллий номларнинг юнонча транскрипцияси асосида аталган. Аммо бизнинг давримизга қадар нафақат ушбу шаҳарлар, балки кўпчилигининг географик номлари ҳам сақланиб қолмаган. Шу боисдан мавжудларининг илмий аҳамияти янада ошади.

Санскрит тилидаги топонимлар қатлами. Санскрит тилига хос ўзақлардан ташкил топган топонимлар республикамиз ҳудудида учровчи энг қадимги атамалар, тарзида маълум бўлиши билан биргаликда, жуда сийрак, айтиш мумкинки, онда-сонда учраши билан хусусиятланади. Шу боисдан ушбу туркумга мансуб топонимик қатлам жуда юқадир. Санскрит қадимги хиндча

сам скрита сўзининг бирикишидан ҳосил бўлиб ҳинд-европа тиллари оиласига кирувчи қадимги ҳинд тилларидан биридир. Қадимги ҳинд лаҳжалари асосида шаклланган ва милоддан аввалги I асрларда Шимолий Ҳиндистонда кенг тарқалган. Шу боисдан қадимги тарих, фалсафа, адабиётга оид илмий манбалар санскрит тилида баён этилган: Абу Райҳон Беруний каби қомусий билимларга эга бўлган йирик олимлар санскрит тилини ўзлаштириш орқали кўпгина фанларни ривожлантиришга эришган, «Ҳиндистон» каби дунё аҳамиятига эга илмий асарлар яратишган.

Демак, санскрит тилидаги ёзма адабиётлар Ўрта Осиё, жумладан Ўзбекистон ҳудудида бирмунча кечроқ, яъни X асрларда ҳам сақланиб қолган. Масалан, дидактик асар «Калила ва Димна» шулар жумласидандир. Оғзаки сўзлашувда эса у республикамиз ҳудуди бўйлаб эрамининг бошларидаёқ қисман мавжуд эди. Шу боисдан санскритча ўзакдаги топонимлар кечи билан ўша даврларга хос тарзда шаклланади.

Республикамиз ҳудудида санскритча ўзакка эга бўлган атамаларнинг шаклланиш тарихи эса Ўзбекистонда олиб борилган қатор археологик тарихий-этнографик, жумладан, топонимик тадқиқотлар ҳулосаси асосида, Сурхондарё, Хоразм, Фарғона, Зарафшон водийларида жойлашганлигини кўрсатмоқда. Ушбу ҳудудларда буддизм динининг қолдиқлари қадимги ибодатхоналар, будда санамларининг топилиши ушбу фикрларни тасдиқлаб туради. Шу боисдан санскрит тилига хос ўзақлардан иборат бўлган топонимлар айниқса, Сурхондарё, Хоразм, Зарафшон водийларида нисбатан кўпроқ учрайди. Уларнинг поён, поян, буён, бўян, мўян сўзларига асос бўлган ўзақлари тез-тез такрорланади (Т.Нафасов-1989, 49-б.) Масалан, Фарғона вилояти, Қувасой

туманида Мўян номли кишлоқ мавжуд. У — эзгулик яхши ишлар мазмунини беради. Шу каби қатор сўзлар туркий тиллар билан уйғунлашиб кетган. Самарқанд шаҳри атрофида Санжарфиғон номли кишлоқ мавжуд. Унинг аслида «сангхрама» деган санскритча сўздан ташкил топганлиги ва будда ибодатхонаси деган мазмун бериши аниқланган. Сурхондарё вилояти, Шўрчи туманида Бахшитепа номли кишлоқ мавжуд. Аслида бахши ибораси орқали дostonларни ёддан куйловчи киши, баъзан доира чалиб фол очувчи шахс тушунилади. Ҳатто Бухоро хонлигида ҳукумат томонидан қуриладиган иморатлар учун сарф қилинадиган маблағларни даромад-харажат қилиб турган шахс, амалдор ҳам тушуниланган (С.Қораев-1978, 34-б). Аслида эса бу қадимги сўзнинг келиб чиқиши санскритча бхикшу «будда каландари» тушунчаси билан чамбарчас боғлиқдир.

Хитой тилидаги топонимлар қатлами республика-мизнинг топонимик стратиграфиясида билинар-билинемас из қолдирган. Чунки Хитой тили гарчанд Хитой Индонезия, Комбоджа, Лаос, Вьетнам, Малайзия, Таиланд, Сингапур, Бруней, Филиппин, Япония, Кореяда кенг тарқалган бўлса Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудуди бўйлаб деярли ёйила олмади. Аммо эрамизгача бўлган даврларда ўлкамиз бўйлаб олиб борилган Хитой босқинчиларининг юришлари ва республикамиз шарқий сарҳадларининг Хитой давлатига яқинлиги, Ўзбекистонда хитой тилидаги топонимларнинг шаклланишига сабабчи бўлгандир. Масалан, Тяньшань хитойча атама бўлиб баланд, осмонўпар мазмунини беради. Уни туркий тилда Тангри тоғ дея аташган. Маҳмуд Қошғарий фикрича қадимги туркийлар қандай йирик, буюқ предметга дуч келсалар уни «тангри» дея аташган. Шу боисдан Тяньшаннинг туркча номи унинг баланд ва улуғворлигига

ишора тарзида Тангри тоғ дея аталган. Демак, Хитойча Тяньшань атамаси эса туркча Тангри тоғнинг калкаси, яъни айнан таржимаси экан. Тангри тоғ ва Тяньшань маъно жиҳатдан бир-бирларига мазмунан мос тушади.

Ўзбекистондаги яна кўпгина географик атамалар хитойча аталган, аммо улар халқ орасида кенг тарқала олмади. Масалан, Сирдарё Ши-Эр-Хе, Фарғона водийсининг марказий шахри Кува-Гуй-Шань-Чень, Фарғона водийси эса Даван деб аталгани каби Хоразм Хали-си-ми-кия тарзида ифода этилган. Аммо Ўзбекларнинг этник таркибига айланган хитой уруғи билан боғлиқ этнонимлар бирмунча муқим сақланиб қолгандир. Шу боисдан хитой уруғи яшайдиган қишлоқлар Хитой ёки Хитой тўп Хитойлар каби маҳаллалар номи билан боғлиқ.

Араб тилидаги топонимлар қатлами. Араб тили асосида шаклланган топонимлар республикамиз ҳудудида бирмунча зич жойлашган бўлиб, қалин қатламни ташкил этади. Араб тили сомиё тиллар гуруҳининг жанубий тармоғига мансуб бўлиб, Ўрта Осиё жумладан республикамиз ҳудудида, ислом дини кириб келган VIII-IX асрлардан бошлаб ёйила бошлади. Шу муносабат билан айрим арабий ўзакка эга бўлган топонимлар (Боб-Поп, Бобкент-Вобкент, Эшонгузар, Аработа ва ҳоказолар), баъзан эса туркий ёки форсий ўзакка эга бўлган маҳаллий топонимларнинг арабча транскрипция асосида шаклланган кўринишлари шакллана борди. Масалан, Амударё қадимги маҳаллий халқлар томонидан Ўқуз, Омюя дея аталгани ҳолда, арабийлаштирилган кўриниши Жайхун тарзида ифода этилади.

Республикамиз ҳудудида Ҳисор («кўрғон» демакдир, дарвоқе Ҳисор тоғ тизмалари Сурхондарё, Қашқадарё водийларини кўрғон каби ўраб туради) тоғи, Арабхона қишлоғи, Равот

(мустаҳкам кўрғон) бирикмали топонимлар Работи Малик, Кўшработ, Мирзаработ каби яққол ажралиб турувчи арабий атамалар ҳам тез-тез учраб туради.

Арабча ўзаклардан ташкил топган топонимларнинг маъно мазмунини англашда бирмунча чалкашликлар юз бериши мумкин. Масалан, Қашқадарё вилоятида Толлимаржон номли топоним мавжуд. Асли у ороним, ҳамда фитонимик мазмунга эгадир. Чунки «март» сўзи арабча ўтлок, ўти кўп жой-яйлов маъносини беради. Бу сўз қадимда араб тилидан форс тилига ўзлаштирилган. Тал эса араб тилида тепалик мазмунини беради. Демак, икки ўзак бирлашиб ўтли, ўтлок тепалар мазмунини беради. Чунки сўзнинг охирида он кўпчилик кўшимчаси иштирок этмоқда.

Умуман кўпинча таркибида нафақат *тал, балки мозор, маҳалла, масжид, работ, ақба, супа, қалъа, вақф, хўжа, саид, эшон* кўшимчалари бўлган топонимлар арабча ўзакдан ташкил топган атамаларга мисол бўла олади.

Мўғул тилидаги топонимлар қатлами. Мўғул тилига хос бўлган ўзаклардан ташкил топган топонимлар Ўзбекистон ҳудудида XIII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб, яъни Чингизхон бошчилигидаги мўғул босқинчиларининг ўлкамизга қилган юришлари муносабати билан шакллана бошлади. Бу тилнинг асоси ҳозирги монгол тили бўлиб бир қанча лаҳжалардан иборат. Мўғул тили қачонлардир (XVI-XVII асрларгача) ягона тил бўлган ҳозирги монгол тили лаҳжаларининг ривожланиши туфайли шаклланган. Бу тилга хос топонимлар республикамизнинг барча ҳудудларида мавжуд бўлсада Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё, Сангзор водийларида нисбатан зичроқ тарқалгандир. У.Д.Номинхонов (1967)нинг маълумотларига кўра Самарқанд-Бухоро-Қарши учбурчагида 136та мўғул тилида аталган қишлоқ ва 27та табиий географик объектлар

мавжуддир. Шунга карамасдан республикамиз ҳудудидаги мавжуд лингво-географик қатлам таркибида мўғулча ўзакдан ташкил топган топонимлар кичикрок гуруҳни ташкил этади. Мавжудлари эса яққол ажралиб туради. Иштихон Хатирчи районларидаги Баҳрин қишлоғи аслида турклашган мўғул қабилаларидан бирининг номи билан аталадиган этнонимдир. Чунки мўғуллар ҳукмронлиги даврида баҳринлар Даштиқипчоққа келиб ўрнашган. XVIII-XIX асрларда баҳринларнинг катта бир қисми Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, Зарафшон водийсида ўтроқлашиб қолган ва ўша уруғ жойлашган қишлоқ баҳринлар номи билан Баҳрин қишлоғи деб атала бошлаган. Баҳрин қабиласи эса мўғулларнинг афсонавий аждоди Бўдунчардан тарқалган уруғлар орасида энг катта тармок бўлиб, Бўдунчарнинг катта ўғли Баардийнинг авлодидир (С.Қораев-1978. 35-б.).

Дарғали қишлоғи, Бухоро вилоятининг Қорақўл туманида жойлашган бўлиб, мўғул тилида «бошлик, қўмондон» деган маънони англатади.

Қарши — Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг изоҳига кўра мўғул тилида гўрхона, сағана мазмунини беради. Бу шаҳар XIV асргача Нахшаб деб аталган. Кейинчалик Бехбудий, Ҳозир эса Қарши деб аталмоқда, у Қашқадарё вилоятининг марказидир.

Славянча ўзакдан иборат топонимлар қатлами. У алоҳида ёки стратиграфик қатлам сифатида бирмунча йирик бўлиб, Ўзбекистон ҳудудида XIX-XX асрлардан бошлаб, шакллана борди. Рус тилидаги жой номларининг пайдо бўлиш жараёни республикамизда XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Россия томонидан Ўрта Осиёни босиб олиниши билан боғлиқ ҳолда кечгандир. Натижада туб жой аҳоли маънавиятига хос бўлмаган, аксинча ёш бўлган, ўзга

тилнинг конун-қоидаларига асосланган Богарное, Ильич, Скобелев, Москва, Ленинобод каби топонимлар узок вақт барқарор бўла олмади. Чунки улар ҳеч қандай заруриятсиз зўрма-зўраки ҳолда шаклланган бўлиб, табиий ҳолда шаклланган халқ топонимлари ўрнида пайдо бўлган эди. Э.М.Мурзаев ибораси билан айтганда бундай жой номлари маҳаллий халқ томонидан яхши қарши олинмаган. Шу боисдан, янги ном билан бирга аввалги анъанавий номи ҳам қўлланилиб келинган. Масалан, Красногвардейск дея янги ном олган Булунғур шаҳарчаси ўз номини қайта шакллантира олди. Шофиркон туманидаги Ленинобод қишлоғи аввалги номи билан Ҳайдаробод дея аталмоқда.

Янги топонимлар. Республикамиз мустақилликга эришгач топонимлар ҳам халқ кадриятлари тарзида қайта тиклана бошланди. Давр талабини ақс эттирадиган, халқона оддий, ҳамма учун тушунарли бўлган номлар билан алмаштирилди. Қадимги тарихий номлар тикланди. Масалан: Тошкент шаҳридаги Киров райони, аввалги Юнусобод, Самарқанд вилоятидаги Советобод — Нуробод дея атала бошланди ва ҳоказолар. Республикамиз бўйлаб мустақилликни мадҳ этувчи ёки мустақилликни ифода қилувчи топонимлар шаклланимоқда. Масалан: Тошкент шаҳрида Мустақиллик майдони, Истиклол саройи, Хуррият номи билан кўча ва қишлоқлар мавжуд.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар

- Топонимикада Стратиграфик қатлам тушунчаси қандай маънони англатади?

- Сўғдий ва форсий ўзакдан иборат бўлган тарихий қатлам хусусида тушунча беринг.

- Ўзбекистон топонимиясининг энг йирик стратиграфик қатлами қайси тилга мансуб?

- Санскрит, хитой тилларига хос топонимлар қатлами қачон шаклланган?

- Араб, мўғулча ўзақлардан ташкил топган топонимлар қатлами хусусида сўзлаб беринг.

- Славян тилларига хос топонимлар қатлами республикамизда қачон шаклланган?

- Янги шаклланган топонимлар хусусида сўзлаб беринг.

ТОПОНИМИК РАЙОНЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Географик тадқиқот жараёнини районлаштириш методисиз тасаввур қилиш қийин. Бу услуб энг илғор ва синалган билиш воситаси сифатида ҳар география фанининг бир йўналишида муҳим аҳамият касб этади.

Районлаштириш деганда эса ҳудуднинг маълум қонуниятлар асосида жойлашган хусусиятига кўра географик ўрнига боғлиқ бўлган тадқиқ этилиши объекти ва жараён, ҳодисаларни илмий асосда тизимли ўрганишга айтилади. Районлаштириш турли мақсадларда амалга оширилади. Масалан, табиий-географик районлаштириш, иқтисодий географик районлаштириш, этногеографик районлаштириш, иқлимий районлаштириш ва ҳоказолар. Ҳудди шунингдек топонимика фанини ўрганишда ҳам районлаштириш методидан омилкорлик билан фойдаланиш мумкин. Топонимик районлаштириш масаласи билан Э.М.Мурзаев, Е.М.Поспелов, С.Қораев, М.Маматқулов каби олимлар шуғулланишган. Шунингдек, Т.Эназаров «Ўзбекистон топонимлари: луғавий асослари ва этимологик тадқиқ йўллари» номли докторлик диссертациясида республикамизни топонимик ҳудудларга бўлиб ўрганган.

Аммо бу муаммо барча фанлардаги каби топонимикада ҳам гугал тарзда ўз ечимини топмаган. Топонимик районлар эса табиий географик ёки иктисодий географик районлар каби табиатда айнан такрорланмайдиган муайян бир худудда жойлашади ва алохида географик номга эга бўлади. Албатта топонимик районларнинг бир-бирларига ўхшашлик жиҳатлари ҳам мавжуд бўлиши табиий, аммо улар ўзларининг асосий муҳим хусусиятлари билан фаркланиб туради.

Топонимик районлаштиришнинг ўзига хос принциплари мавжуд бўлиб, улар ажратиладиган районларнинг объектив худудий асосда бўлинишига амал қилишдан иборатдир. Районлаштириш бирликлари геотопонимик бўлинишнинг мавжуд қонуниятларини аке эттиради. Шунинг учун ҳам топонимик районларнинг чегаралари тадқиқотчининг хоҳишига, фақатгина районлаштиришнинг мақсад ва вазибаларига боғлиқ бўлмасдан, аксинча топонимларнинг табиий равишда географик жойлашиш хусусиятларини аке эттирган ҳолда ўтказилгандагина ҳақиқий илмий натижага эришиш имкониятига эга бўлади. Шу тариқа топонимик районлаштиришнинг ўзига хос тамойиллари шаклланади. Улар қуйидагилардан иборат:

Ҳудудий жиҳатдан бирлик тамойили. Бу тартибнинг асосини ўрганилаётган худуднинг топонимик кўрсаткичларига кўра майдон жиҳатдан яхлитлиги ташкил этади. Ушбу майдонлар бир-бирларидан фаркланувчи хусусий белгилардан ташкил топганлиги учун яхлит район тарзида аке этади ва худди шу кўрсаткичи билан бошқа худудлар бўйлаб, айнан кайтарилмайди. Аммо бирмунча ўхшаш кўрсаткичларга эга бўлиши мумкин.

Тарихий-генетик тамойили. Маълумки барча худудларда топонимлар бир хил ривожланиш тарихига эга эмас. Айрим

худудлар бўйлаб топонимлар қадимийроқ, айрим жойларда эса улар бирмунча янгироқ ва генетик жиҳатдан турли миллат сўзларини ташкил этувчи ўзаклардан иборат бўлиши билан фарқланиб турса, баъзан эса бир-бирларига турли кўрсаткичлари билан, масалан, жуда ўхшашлик хусусиятлари билан ажратилади. Топонимик районлаштиришни айнан шу кўрсаткичларни ҳисобга олган ҳолда ҳам амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир. Демак, бу тамойил асосини топонимларнинг стратиграфик қатлами ташкил этади, дея тушуниш мумкин.

Комплекслик тамойили. Бу принципга риоя қилган ҳолда топонимик районлаштириш олиб борилар экан, атамаларнинг айрим етакчи, яъни кўп учровчи турлари (масалан этноним, гидроним ёки оронимлар) эмас, балки барча турлар бўйича ҳосил бўлган топонимлар биргаликда олиб таҳлил этилади ва маълум худудлар бўйича гуруҳларга ажратилади. Шундай қилинганда топонимик районлаштириш комплекс тарздаги тартиб асосида амалга оширилади.

Нисбий бир хиллик тамойили. Топонимлар маълум худудларда бир-бирларидан айнан фарқ қиладиган кўпгина гуруҳларга ажралиб кетади. Нисбий бир хиллик тартибини қўллаб топонимик районлаштиришда ана шу гуруҳларнинг ўхшашлик хусусиятларига қараб худудлар яхлитлаштирилади, тафовутларига қараб эса қисмларга ажратилади. Асосий ўхшаш хусусиятларини белгилаш орқали эса, районлаштириш босқичларига ҳамда тадқиқот олиб борилаётган худуднинг ўлчамига кўра қисмларга ажратилади, бу жараёни амалга оширишда топонимларнинг энг яқинлари генетик жиҳатдан бир хиллари ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилади.

Топонимик районлаштиришни амалга оширишда қўлланиладиган усуллар

Ўрганилаётган ҳудудни топонимик жиҳатдан районлаштириш жараёни бирмунча мураккаб бўлиб, уни амалга оширишда турли методларни қўллаш лозим бўлади. Улар турли топонимик маълумотларни бир-бирларига таккослаш методи, топонимлар микдорини генетик келиб чиқишига кўра жиҳатдан тавсифлаш методи, картографик усул, топонимларни бевосита дала шароитида ўрганиб аниқлаш, сон жиҳатдан кўп бўлган етакчи топонимларни саралаб олиш каби усуллардир. Ушбу усулларнинг қисқача тавсифи куйидагичадир.

Турли карталарда акс этган **топонимик маълумотларни бир-бирларига таккослаш** усули. Ушбу усулнинг моҳияти шундан иборатки, турли мақсадларда килинган географик карталар бўйича акс эттирилган топонимик маълумотлар бир-бирларига таккосланиб ўрганилади. Ушбу методни қўллаш туфайли топонимларнинг географик тарқалиш хусусиятлари ўзак тузилиши ойдинлашиб, этимологиясини фарқлаш енгиллашади. Демак, бу усул бирламчи навбатда, ҳудуд топонимиясининг ўзига хослигини аниқлашга хизмат қилади.

Топонимларни генетик келиб чиқишига кўра **микдор жиҳатдан устунлигини** аниқлаш усули. Уни статистик усул деб юригиш мумкин. Бу усулнинг моҳияти бир хил генезисга эга бўлган топонимларнинг географик тарқалиш чегараларини ўтказишда аниқликка эришилади, яъни топонимларнинг ареаллари аниқланиб яхлитланади ва шу восита ёрдамида топонимик районлар чегарасини ўтказишга эришилади.

Картографик усул. Ушбу усулнинг мохияти умумий географик ҳамда махсус карталарни (геологик, геоморфологик, тупроқ, иқлим ва ҳоказолар) таҳлил қилиш орқали топонимларнинг тарқалган ҳудудларини аниқлаш ҳамда районларни бир-бирларидан ажратиб турувчи чегараларни ўтказишда ўша маълумотлардан фойдаланишдан иборатдир.

Топонимлар мазмунини бевосита дала шароитида аниқлаш ҳамда йиғилган дала маълумотлари асосида районлар чегарасини ўтказиш усули. Бу усул тўғридан-тўғри дала шароитида олиб борилаётган тадқиқотларнинг асосини ташкил этади. Шу боисдан кўплаб янги маълумотлар тўплаш ва шу асосда топонимик районларнинг чегарасини аниқроқ тартибда ўтказишга эришилади.

Ҳудудлар бўйлаб тарқалган топонимлар генетик келиб чиқишига кўра бир хил тарзда тарқалмагандир. Масалан, айрим ҳудудларда оротопонимлар кўпроқ учраса, айрим ҳудудларда гидротопонимлар ёки петротопонимлар гегемонлик қилиши мумкин. Уларнинг тарқалиш ареалларини эса ўзига хос кўринмас эгри чизик лингво-географик чегара ажратиб туради. Айнан ўша эгри чизик топонимик районлар учун чегара ўрнини ўташи мумкин. Демак, топонимлар бирон топонимик турнинг сон жиҳатдан кўпроқ учраши ўша жойнинг ўзига хос географик шароитидан дарак беради ва у алоҳида район тарзида ажралиб туради.

Шу тартибда топонимик районлаштириш амалга оширилади. Топонимик атамаларнинг ижтимоий-иктисодий категория эканлигини инобатга олган ҳолда топонимик районлар чегарасини ўтказиш ва уларни маълум ҳудудларга ажратишни шартли деб билмоқ зарур. Шу боисдан

республикамиз худудини куйидаги тартибда топонимик районларга ажратиб чиқиш мақсадга мувофиқдир.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Топонимик районлаштириш деганда нимани тушунаси?
- Топонимик районлаштириш тартиблари хусусида сўзлаб беринг.
- Қандай усуллар ёрдамида топонимик районлаштириш амалга оширилади?

Ўзбекистоннинг топонимик районлари

Республикамиз худудини махсус тамойил ва усуллар асосида куйидаги топонимик районларга ажратиб чиқдик. Тошкент-Мирзачўл, Зарафшон, Қизилкум, Куйи Амударё, Устюрт, Фарғона, Сурхондарё, Қашқадарё топонимик районлари шулар жумласидандир.

Тошкент-Мирзачўл топонимик райони

Бу топонимик район Сирдарёнинг ўрта оқими Чирчик ҳамда Оҳангарон водийларида жойлашган бўлиб, Тошкент-Мирзачўл ботиғини ўз ичига олади. У жануб томондан Нурота, Молгузар ва Туркистон тизмалари билан, Шарқдан Мўғултоғ, Қурама тоғлари билан, шимоли-шарқдан Чотқол, Қоржантағ тизмалари билан ўралган. Демак, ушбу топонимик район рельеф хусусиятларига кўра бирмунча мураккаб, шимоли-шарқий ҳамда жануби-ғарбий, жанубий-шарқий тарафларини тоғлар қуршаб олган ҳолда, шимоли-ғарбий қисмларини эса асосан текисликлар ташкил этади. Худуднинг

рельефи билан боғлиқ холда тоғлик ва тоғ олди қисмларида туркий ўзакли қадимги топонимлар бирмунча зич жойлашган бўлса, чўл қисмида туркий ўзакли топонимлар гегемонлик қилувчи замонавий топонимлар таркиб топгандир. Тошкент Мирзачўл топонимик районида «кент» қўшимчали атамалар ареали кенг тарқалгандир. Текислик қисмида каналлар номи билан боғлиқ топонимларнинг зич жойлашганлиги билан бошқа топонимик районлардан ажралиб туради. Бу ҳудудни XI асрда кесиб ўтган хитой сайёҳи «Ўсимлик ўсмайдиган ҳудуд», - дея атаган эди. Шу боисдан бу районда ўсимлик қопламининг эндемик турларини англатувчи топонимлар деярлик учрамаганлиги ҳолда, бу ҳудуддаги бўз ерларнинг ўзлаштирилиши муносабати билан «Гулистон», «Пахтакор», «Пахтаобод», «Гулзор», «Шоликор» каби замонавий урбо фитонимларнинг йигирмадан ортиқ гуруҳи, ўзига хос ареални ташкил этади. Шу билан биргаликда оронимлар гуруҳининг сийрақлиги ушбу ҳудуд учун хусусиятли ҳолдир.

Қизилқум топонимик райони

Ўрта Осиёнинг энг йирик чўлларида бири бўлган Қизилқумни ўз ичига олувчи, ушбу топонимик район Амударё билан Сирдарё орасида жойлашган. Унинг йирик қисми Ўзбекистон ҳудуди таркибига киради. Қизилқум топонимик райони шимоли-ғарбда Қуйи Амударё топонимик райони, жануби-шарқда Зарафшон топонимик райони, шарқда эса Тошкент-Мирзачўл топонимик районлари билан чегараланади.

Ушбу топонимик районнинг рельеф тузилиши гарчанд асосан текисликлардан ташкил топган бўлсада, йирик ботиклар, марказий қисмида эса қолдик тоғлар учрайди. Иклими ўта қуруқ ва кескин ўзгарувчан, мутғасил оқар

сувлар тармоғи кузатилмаслиги, ер ости сувлари бирмунча чуқурда ётади ва аксарият холларда шўр бўлганлиги туфайли инсон яшаши учун ноқулай шароит вужудга келган. Бу ҳолат ўз навбатида ушбу топонимик район бўйлаб аҳоли пунктлари ва шу каби жой номларининг бирмунча сийрак жойлашувига сабабчи бўлган. Худудда нисбатан кўп тарқалган топонимлар тури лимнонимлар бўлиб, улар асосан кудуклар номи билан боғлиқ ҳолда шаклланган географик атамалардир. Оронимлар — тоғлар, ботиклар, қумликлар мазмунини англатувчи атамалар ушбу районнинг шимол-ғарбий, ҳамда марказий қисмларида учрайди. Тоғ кон саноати ўчоқларида эса, замонавий топонимлар намуналари шакллангандир.

Кизилқум топонимик районида гидронимларнинг кўлар, булоқлар, дарё, ирмоқлар билан боғлиқ ҳолда тарқалган турлари ўта сийрак, балки учрамайдиган географик атамалардир. Аксинча 100 га яқин гидронимлар «Қудук» қўшимчали (Қулқудук, Учқудук, Юзунқудук, Кўлқудук, Узунқудук) ҳамда 20 дан ортик «тоғ» қўшимчали оронимлар ареалининг мавжудлиги кузатилади. Берилган мисол, Бўкантоғ, Томдитоғ, Етимтоғ, Қулжуктоғ, Оуминзатоғ ва хоказолар. Умуман олганда ушбу топонимик районда туркий ўзакдан ташкил топган топонимлар гегемонлик қилади.

Зарафшон топонимик райони

Бу топонимик район Зарафшон водийсининг ўрта ва қуйи қисмларини камраб олади. Шу боисдан унинг ғарбий худудлари очик ва текисликлардан иборат, жанубий қисми эса Қирқтоғ, Чакилкалон, Зирабулок-Зиёвуддин тоғлари, шимол томондан Чумқартоғ, Ғўбдинтоғ, Қорокчитоғ, Октоғ ва Қоратоғ каби тизмалар билан ўралган. Шу боисдан

бу топонимик районда Зарафшон дарёсининг ҳар иккала томонидан ушбу тоғлар ёнбағри бўйлаб 120дан ортиқ сойлар оқиб тушади ва шунча миқдордаги туркий ўзақли гидронимларни ҳосил қилади.

Зарафшон топонимик районида ҳам стратиграфик қатлам тўлиқ даражада шаклланган. Айниқса унинг шарқий ҳамда ғарбий қисмларида сўғдий, форсий ўзақли, марказий қисмларида эса туркий ўзақли топонимлар кенг тарқалгандир.

Ушбу топонимик районда аҳолининг ўтроклашиш даражаси жуда мураккаб кечган бўлиб, турли даврларда шаклланган этнотопонимлар гуруҳи (50дан ортиқ географик номдан иборат)нинг географик тарқалишига кўра бу жараённинг аҳоли миграцияси, давлатлар ва тузумларнинг ўзгариши туфайли баъзан деформацияга учраганлигини, этимологик жиҳатдан ўзгарганлигини ҳам кўраимиз.

Зарафшон топонимик районининг ҳар иккала шимолий ва жанубий қисмлари бўйлаб оронимлар гуруҳи кенг тарқалган бўлиб, улар ҳам гидронимлар каби аксарият ҳолларда туркий ўзақлардан ташкил топгандир.

Бу районда келиб чиқиши номаълум бўлган энг қадимги (Самарқанд, Бухоро, Ургут каби) топонимларнинг мавжудлиги хусусиятли, ҳамда 20 дан ортиқ «тоғ» қўшимчали атамалар ареали шаклланган. Масалан, Ғўбдинтоғ, Оқтоғ, Бахилтоғ, Қоратоғ, Қорокчитоғ ва хоказолар.

Қашқадарё топонимик райони

Ушбу топонимик район Қашқадарё водийсини ўз ичига қамраб олади. Шарқ ва жанубий шарқда Ҳисор тоғлари, шимоли-шарқда эса Зарафшон тоғлари, ғарб ва шимолий ғарбда эса Қизилқум кенгликларига туташиб кетади.

Бу ерда стратиграфик қатламнинг барча табақалари аниқ бўриб кўриниб туради. Айниқса Сўғдий (чунки ушбу жой эрамизга қадар Сўғдиёна худудини йирик қисмини ташкил этган), форсий, туркий, арабча, мўғулча ўзакдаги кўринишлари зич жойлашгандир.

Районнинг жанубий-шарқий қисмлари бўйлаб тоғлар билан боғлиқ шимолий ғарбий қисмларида чўллар билан боғлиқ оронимлар, марказий қисмида эса аралаш тарздаги аҳоли-пунктларини англатувчи топонимик атамалар кенг тарқалган.

Бу район этнотопонимларга бойлиги билан ажралиб туради.

Гидронимларнинг барча кўринишлари фаол иштирок этади. Жануби-шарқда булоқ, дарё, сой, кўллар, шимоли-ғарбда эса, гидротехник иншоотлар – қудук, сардоба, канал ва ҳоказолар номи билан боғлиқ гидронимлар гуруҳининг зичлигини кўрамиз.

Сурхондарё топонимик райони

Ушбу район Сурхондарё ҳавзасини ўз ичига қамраб олади, у республикамизнинг энг жанубий қисмида жойлашган бўлиб, Шарқда Боботоғ, Шимолда Бош Хисор тизмаси, Шимолий-ғарбда Бойсун ва Кўҳитанг тизмалари, жанубда Сурхон-Шерабод чўллари билан ўраб олинган. Ниҳоятда мураккаб чўл, адир, тоғ, баландтоғга мансуб рельеф формалари мавжуд ва куйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- шимол, шарқ, ғарб тарафда тоғлар билан боғлиқ оронимлар, булоқ, сой, дарё, кўллар билан боғлиқ гидронимлар туркумининг кенг тарқалиши;

- марказий қисмида пастак тоғлар, жанубда эса чўл, текисликлар билан боғлиқ ҳолда шаклланган оронимларнинг кенг ривожланиши;

- ушбу районда стратиграфик қатламнинг туркий ҳамда форсий ўзакдаги кўринишлари гегемонлик қилиши;

- «кўрғон», «обод» кўшимчали оронимлар ареалининг мавжудлиги «Кумкўрғон», «Жаркўрғон», «Музрабод», «Шеробод» ва ҳоказолар.

Кўйи Амударё топонимик райони

Ўз ичига Хоразм воҳаси ва Орол бўйининг шарқий ҳудудларини қамраб олади. Рельефи асосан текисликлардан иборат. Бу топонимик районнинг бир қатор хусусиятлари диққатга сазовор:

- об, Ёп, Арна кўшимчали гидронимлар ареалининг кенг тарқалганлигини кўрамыз;

- ороайконимлар туркуми «қалъа» кўшимчали ареалининг шаклланганлиги хусусиятлидир. Масалан: Бургутқалъа, Гандумқалъа, Шохсанамқалъа, Кўйкирилганқалъа, Эллик-қалъа, ва.х;

- бу районда стратиграфик қатламнинг энг қадимги даврларини акс эттирувчи қадимги эроний ўзакдаги топонимлар, ҳамда – этимологик ҳолати номаълум бўлган (Хоразм, Хива, Урганч каби) географик атамаларнинг мавжудлиги хусусиятлидир;

- ушбу районнинг шимолий ҳамда жанубий ҳудудлари бўйлаб оронимлар чўя рельефига хос тарзда шаклланган.

Устюрт топонимик райони

Устюрт топонимик райони республикамизнинг энг шимолий-ғарбий ҳудудини қамраб олган бўлиб, ғарбда Қозоғистон, жанубда Туркменистон давлат чегаралари,

шарқда эса Куйи Амударё топонимик райони ва Орол денгизи кирғоклари билан чегараланади. Асосан текисликлар, ботиқлар, кирлардан ташкил топган ер юзасида оқар сув тармоқлари учрамайди.

Ушбу район куйидаги топонимик хусусиятлари билан ажралиб туради:

- барча турдаги топонимик атамалар ўта сийрак тарқалган. Бу ҳолат жойнинг инсон фаолияти учун жуда ноқулай бўлган табиий-географик шароитнинг мавжудлиги билан изоҳланади.

- мавжуд топонимик атамалар ботиқлар, баландликлар тарзидаги оронимларни ташкил этади.

- гидронимларнинг барча кўринишдаги турлари кам кузатилсада, айрим гидротехник иншоотлар (қудук) тарзидаги топонимларнинг учраши нисбатан фаолроқдир.

Фарғона топонимик райони

Фарғона топонимик райони Ўзбекистоннинг энг шарқида, Тяньшань ва Олой тоғ тизмалари орасидаги Фарғона ботиғини ўз ичига қамраб олади. Бу топонимик районни жанубдан Туркистон ва Олой, шарқдан Фарғона ва Отўйноқ, шимолдан Чотқол, шимоли-ғарбдан эса Қурама ва Қорамозор тоғ тизмалари, ғарбдан Мўғултоғ ўраб туради. Тоғ ёнбағирлари сойлар билан кескин парчаланган адирликлардан ташкил топган. Марказий қисмида эса, асосан паст текисликлар, хатто Қорақалпоқ, Ёзёвон каби псаммофитлар билан мустаҳкамланган кум барханлари, уларнинг пасткам жойларида шўрхоқлар, ботқоқли ерлар ҳам мавжуд. Демак Фарғона топонимик райони рельеф жиҳатдан жуда мураккаб. Шу боисдан мазмунида тоғлар, адирлар, чўллар рельефи мужассамлашган оронимлар кўп

учрайди. Тоғлардан оқиб тушувчи сойлар зич ривожланган, натижада гидронимларнинг патамоним турлари кенг тарқалиб, лимнонимлар (кўллар билан боғлиқ ҳолда) тоғли худудлар бўйлаб сийрак ҳолда учрайди.

Фарғона топонимик райони табиий-географик шароитининг қулайлиги туфайли бу ерда энг қадимги даврларданок аҳоли ўтроқлаша бошлаган. Натижада стратиграфик қатлам яхши ривожланган. Шундай бўлсада сўғдий, форсий ўзакдаги топонимлар районнинг жануби-ғарбий (Сўх, Риштон маъмурий районлари), шимоли-ғарбий (Косонсой, Чуст маъмурий районлари) қисмларида зич жойлашганлигини кўрамыз. Қолган худудлар бўйлаб асосан туркий ўзакдаги топонимлар тарқалган.

Ушбу топонимик районнинг ўзига хос хусусияти аҳолининг майдонга нисбатан энг зич жойлашган худуди бўлганлиги учун ойконимлар санок жиҳатдан стакчилик қилади.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Республикамыз худудида нечта топонимик район мавжуд?
- Тошкент-Мирзачўл топонимик райони қандай хусусиятлари билан фаркланади?
- Қизилкум ва Зарафшон топонимик районларига қиёсий тавсиф беринг.
- Қашқадарё ва Сурхондарё топонимик районларини бошқа топонимик районлардан фарқини айтиб беринг.
- Қуйи Амударё ва Устюрт топонимик районлари ўзга топонимик районлардан қандай хусусиятлари билан ажралиб туради?
- Фарғона топонимик райониға тавсиф беринг.

Топонимларнинг географик тарқалиш қонуниятлари

География фанининг барча тармоқлари ўзига хос қонуниятлар билан йўғрилган. Жумладан табиий-географик ёки иқтисодий-географик қонуниятларнинг мавжудлиги ушбу фикрнинг назарий жиҳатларини бойитаётганлиги каби, топонимика фани ҳам географиянинг ажралмас қисми ўлароқ ўзида қатор қонуниятларни мужассам этади. Улар қуйидагилардан иборат:

Абстрактлик қонуният. Энг қадимги топонимлар этимологик жиҳатдан абстракт даражага киргани холда уларнинг шаклланишига доир афсона ва ривоятларнинг шаклланиш қонуниятлари. Масалан, Самарқанд, Бухоро, Хоразм ҳақидаги афсона ва ривоятлар мавжудлигига қарамадан ушбу топонимларнинг асл мазмуни номаълумлигича қолиши. Бундай топонимларнинг географик жиҳатдан қадимги маданият ўчоқлари тарқалган ҳудудлар бўйлаб тарқалиш қонуният.

Аффикслилик қонуният. Айрим алоҳида тарзда маъно-мазмун қасб эта олмайдиган қўшимча (*чи, лоқ, зор, ак, стон, дон, кон* ва.х.) ларнинг фаол иштирокида топонимлар шаклланиши ва уларнинг алоҳида ареаллар ташкил эта олмаслик қонуният. Чунки ушбу қўшимчалар Сангзор дарёси, Тошлок райони, Майдонак платоси тарзида республикамиз ва унга ёндош ҳудудлар бўйлаб кенг тарқалгандир.

Қўшимчалилик қонуният. Айрим қўшимча (*хона, кент, кат, тоғ* ва.х.) ларнинг алоҳида тарзда ҳам маълум маъно қасб эта олгани холда топонимларни шакллантиришда фаол иштирок этиши ва алоҳида ареаллар ташкил қила

олиш қонунияти. Шимолий-шарқий Ўзбекистонда «Кент» кўшимчали атамалар ареалининг шаклланиши. Масалан, Тошкент, Заркент, Қумушкент, урбо топонимлар жанубий-ғарбда Қорақалпоғ Оқтоғ, Қоратоғ, Бўкантоғ ва.х.

Топонимларнинг сийрак тарқалиш қонунияти. Табиий географик шароити ноқулай бўлган худудлар бўйлаб топонимлар туркумининг сийрак тарқалиш қонунияти. Масалан, Устюрт платоси, Қизилкум, Ўртачўл каби иқлим шароити оғир, ички сувлари кам бўлган майдонлар бўйлаб топонимлар жуда сийрак тарқалгандир. Чунки бундай жойларда атамалар шаклланишига катта эҳтиёж сезилмаган. Мавжуд бўлган топонимлар ҳам кўлами жиҳатдан бирмунча кичик бўлишига қарамасдан номларнинг ўзгармас, турғун ҳолда учрашини қонуният тарзида кўрамыз.

Топонимларнинг сийрак учраш қонунияти тоғликларнинг баландхудудлари бўйлаб ҳам қузатилади ва аксарият ҳолларда аронимлар, гидронимлар, спелеонимлар туркумининг тез-тез такрорланиши билан хусусиятланади.

Топонимларнинг зич тарқалиш қонунияти. Урбонимлар билан боғлиқ ҳолда топонимлар гуруҳи ўта зич тарқалиш хусусияти қонуният тарзида юз беради. Бу ҳолат урбоним (қишлоқ, посёлка, шаҳар ва.х.)ларнинг катта-кичиклик ҳолати билан ҳам узвий боғлиқдир. Агар шаҳар ёки посёлка, қишлоқ кўлами қанча йирик бўлса, топонимлар ҳам шунча зич ва турли гуруҳлардан иборатлигини кўрамыз. Профессор С.Қораев (2006 й) маълумотларига кўра биргина Тошкент шаҳрида фақат дромонимлар туркуми 3000 дан зиёд топонимлар сонини ташкил этади. Демак, шунча миқдордаги катта-кичик кўчалар мавжуд. Умуман олганда республикамизнинг топонимлар энг зич жойлашган нуқтаси Тошкент шаҳридир. Чунки, нафақат кўчалар балки

михазовлар, боғлар, хиёбонлар, кавал, арчилар, машхур бинолар, қабристонлар ва.х. жой номлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган йирик топонимлар гуруҳини кўрамиз. Бундай ҳолат, яъни топонимларнинг ўта зич тарқалиш қонуниятлари барча катта-кичик шаҳарлар мисолида аниқ кўзга ташланади.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Географик қонуниятлар деганда нимани тушунасиш?
- Топонимик қонуниятлар қандай топонимист олимлар томонидан ўрганилган?
- Табиий-географик шароитнинг топонимик атамаларнинг тарқалишига таъсир этиши туфайли қандай қонуниятлар юзага келади?
- Ареалли топонимларнинг тарқалиши қандай қонуниятлар билан боғлиқ ҳолда юз беради?

Топонимларни тадқиқ этиш усуллари

Ҳар бир мустақил фан каби топонимиканинг ҳам ўзига хос тадқиқот усуллари мавжуд ва улар стационар, дала ва камерал босқичларда олиб борилади:

Стационар босқич – топонимларни тадқиқот институтлари, олий ўқув юртининг кафедралари билан боғлиқ ҳолатда ёки эркин тадқиқотчи сифатида текшириш ишларини олиб бориш тушунилади.

Стационар босқичда топономист кузатишларни турғун тарзда, яъни маълум нуқтада муқим туриб олиб борсада, кутубхона, ўзга тадқиқот масканлари, масалан, тарих, этнография, тил ва адабиёт институтлари, машхур тадқиқотчи

олимлар билан боғланган ҳолда бевосита ижодий ҳамкорлик қила олади. Ушбу босқични ўташ мобайнида тадқиқ қилиш учун танланган ҳудуднинг барча табиий-географик шароити, тарихи, этнографик ҳолати ўрганилиши билан биргаликда, асосий диққат-эътибор топонимик жиҳатларига қаратилади. Бунинг учун дастлаб танланган ҳудуд учун топонимларнинг махсус рўйхати тузилиб, уларнинг этимологик мазмуни, шаклланиш шарт-шароитлари ёзиб борилади. Айрим мазмун-моҳияти номаълум, ўзак тузилиши ғализ топонимлар эса алоҳида тарзда қайд этилади. Мазмунан ноаниқ ўзакга эга бўлган жой номларини этимологик таҳлилини топонимикага оид махсус лугатлар, монографик асарлар, баъзан илмий-оммабоп адабиётлар ёрдамида амалга ошириш мумкин. Бу борада малакали топонимист олимлар — географ, тарихчи, этнограф, лингвист ёки халқ оғзаки ижоди билан махсус шуғулланувчи мутахассислардан ҳам маслаҳатлар, кўрсатмалар олиш мумкин.

Бу босқич давомида тадқиқотчи танланган ҳудуд бўйлаб мавжуд топонимлар хусусида аниқ маълумотга эга бўлиши лозим. Чунки ўрганилаётган ҳудуднинг табиий-географик шароити, тарихи, этнографик ҳолати, лингвистик хусусиятларини ўрганиш топонимларнинг этимологик мазмуни, келиб чиқиш жиҳатларини тўғри аниқлаш учун хизмат қилади.

Ўрганилаётган жой номлари айрим ҳолатларда ғализ ёки субстракт даражада бўлса, бу масала стационар босқичнинг ўзидаёқ ҳал қилинади. Кутубхоналар, махсус адабиётлар хизматидан фойдаланиш мумкин. Айрим топонимлар билан боғлиқ ҳолда шаклланган муаммолар айнан натурал кузатишлар туфайлигина аниқлашуви мумкин. Шундай ҳолатларни тўғри баҳолаш учун топонимист топонимик тадқиқотларнинг иккинчи босқичига киришади.

Дала шаронтида олиб бориладиган тадқиқот босқичи. Ушбу босқич топонимларни тадқиқ этишда янада муҳим рол ўйнайди. Чунки топонимист ушбу даврда ўрганилаётган ҳудуд билан айнан танишади, жойнинг табиий-географик шароитини, топонимнинг мазмун-моҳияти билан солиштириб кўриш имкониятига эга бўлади. Ушбу жараёни тадқиқотчи ўрганилиши лозим бўлган нуктага етиб боргач информатор танлашдан бошламоғи лозим бўлади. **Информатор** – деганда ўрганилиши лозим бўлган географик нукта хусусида нисбатан кўпроқ, мукамалроқ тушунчага эга бўлган маълум шахс тушунилади. Ушбу шахс хизмат вазифаси (ўқитувчи, чўпон, овчи, ўрмон қоровули, нафақадаги кекса киши ва ҳоказолар)дан катъий назар, маҳаллий аҳоли вакили сифатида, ўрганилиши лозим бўлган нукта (қишлоқ, тоғ, кўл, тепалик ва ҳоказоларнинг номи) хусусида атрофлича тушунча, ахборотга эга бўлмоғи лозим. Шундагина у, яъни информатор, тадқиқотчига топоним ва унинг келиб чиқиш тарихи этимологик мазмуни хусусида тўғри ахборот бера олади. Зеро «информатор» тушунчасининг луғавий маъноси ахборот берувчи, ахборот таркатувчи мазмунига эгадир.

Тадқиқотчи, яъни топонимист информатор танлаш масаласига ниҳоятда жиддий ёндошмоғи лозим бўлади. Чунки, информатор сифатида фақат кенг камровли фикрлаш қобилиятига эга бўлган киши танланган ҳолатдагина масала ижобий тарафга ҳал бўлади. Аксинча эса нотўғри маълумот қабул қилиниши туфайли айрим чалкашликлар туғилиб, топонимнинг асл мазмуни очилмасдан, ўрганилаётган топоним хусусида нотўғри фикрлар шаклланади.

Тадқиқотчи маълум топонимнинг этимологик мазмунини тўғри аниқлаш учун битта информаторнинг берган маълумоти билан чегараланмаганлиги маъқул. Аксинча

бир нечга информатор орқали тўпланган маълумотларни бир-бирларига такқослаб, қиёсан тўғри бўлган якуний хулосани тадқиқотчининг ўзи чиқармоғи лозим. Чунки, баъзан бир неча информатор биргина топоним хусусида турлича фикрда бўлишлари табиий ҳол. Айрим ҳолатларда эса маҳаллий аҳоли вакиллари ўзлари яшайдиган аҳоли пунктлари ёки бирон топоним хусусида ривоятларга берилиб кетиб, унинг асл мазмун-моҳиятидан чекиниб кетадилар. Аслида эса кўпгина ҳолатларда топонимлар хусусидаги ривоятлар мутахассисни чалкаш фикрлар билан чалғитиши мумкин. Масалан: Самарқанд шаҳри тўғрисидаги «Самар ва Қанд» шахси тўғрисидаги романтик кечинмалар ривояти, Хоразм тўғрисидаги қатор ривоятлар Ҳазорасп тўғрисидаги «Сулаймон алайхиссалом ва қанотли отлар – дулдуллар» афсонаси, шулар жумласидандир. Топонимист информаторлар берган ривоятлар мазмунига ҳам беъэтибор бўлмасдан, аксинча уларнинг моҳиятини танқидий нуқтаи назардан очиб бермоғи мақсадга мувофиқдир. Чунки, ҳар бир ривоят мазмунан топоним учун хос бўлиб маълум миқдордаги информация билан йўғрилганлиги сир эмас.

Дала шароитида ишлаётган топонимист айнан битта топоним билан шуғулланмасдан, мақсадли равишда бир қанча жой номларининг келиб чиқиши, этимологик мазмунининг жойнинг табиий-географик шароити билан мос тушиш ёки тушмаслик даражаси, тарихи, этнографик ҳолати билан такқослаб кўриш имкониятига эга бўлади. Масалан, Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманида Таллиюлғун номли қишлоқ мавжуд. Бу топоним дафъатан икки ўзакдан иборат фитоним, яъни тол дарахти ва юлғун бутасимон ўсимлигининг бирикмасидан ташкил топганлиги каби таассурот уйғотади. Аммо дастлабки ўзак аслида «тол» эмас,

«стал», яъни қадимий сўғдий тушунча тепалик мазмунида катнашаётган ороним эканлигини англашимиз мумкин. Фикримизда иккиланиш бўлмаслиги учун, ҳар иккала фикрларимизни дала шароитида, топонимнинг ўрнашган табиий-географик ўрни билан таққослаб кўрамиз. Бунда унинг ҳақиқатан юлғунзорлари мавжуд бўлган, тепаликлардан иборат жой эканлиги, маълум бўлади.

Кўпгина этнонимларнинг этимологик мазмунини очиб беришда чалкашликлар келиб чиқиши кўп учрайдиган ҳолатдир. Шу боисдан уларни дала шароитида тадқиқ этиш самарали натижалар беради. Мисол тарзида Қашқадарё вилояти, Чирокчи тумани ҳудудида Ташканди номли кишлоқ мавжуд. Кўпгина манбаларда Ташкентликлар Тошкентдан келиб ўтроклашиб қолганлиги учун, кишлоқ номи ташкентликлар мазмунини беради, деган ахборот мавжуд. Аммо айрим тошкандиликлардан иборат аҳоли вакилларининг билимдон информаторлари «ўзбекларнинг йирик Қозиякли уруғининг бир бўлими Ташканти деб аталади», – дея далиллайди. Бундай кизиқарли ҳамда мантиқан тўғри маълумотни фақат дала қидирув ишлари жараёнидагина тўплаш имконияти мавжуд.

Дала қидирув ишларини кўламига кўра «махсус экспедиция», – дея аташ ҳам мумкин. Экспедиция таркибида битта эмас, бир қанча йўналишлар бўйича мутахассислар бўлиши мумкин. Жумладан, топонимикани географик нуктаи назардан тадқиқ этувчи географлар, топонимикани лингвистик нуктаи назардан ўрганувчи тилшунослар, фильклоршунослар, топонимикани этнографик йўналиш бўйича таҳлил қилувчи этнографлар ёки тарихийлик жиҳати билан кизиқувчи тарихчи, археолог, ҳатто жойнинг фойдали қазилма бойликлари билан шуғулланувчи геологлар

иштирок этишлари кизиқарли тарздаги комплекс тадқиқот ишларини амалга ошириш имконини беради. Масалан, республикамиз ҳудуди бўйлаб қадимги сув омборларнинг географик тарқалиши кам ўрганилганлиги учун бу мавзу жуда долзарб масалалардан биридир. Замонамизга қадар бўлган маълумотлар уларнинг фақат учта нуқтада (Хонбанд, Абдуллахонбанд, Ғиштбанд) мавжуд эканлигидан хабар беради. Аслида топонимик маълумотларни таҳлил этиш орқали уларнинг яна бир қанча нуқталар бўйлаб тарқалганлигини исбот эта оламиз. Масалан, Самарқанд вилояти, Иштихонтуманига қарашли Тўсинсой (яъни ҳозирги Тўсинсой сув омбори жойлашган нуқтадан юқорироқда) дарёси бўйлаб ҳам қадимги сув омбор бўлганлиги хусусида ривоятлар мавжуд. Шу муносабат билан сув омборининг қурилиши билан сойликнинг номи Тўсинсой, яъни сув оқими тўсилган сой, тўғон ортида шаклланган сув омбор қосасининг қўлга айланганлиги, унинг бўйида эса қишлоқ шаклланиб, Кўлтўсин дея аталгани айтилади. Маълумки сув йўлининг тўсилиши, тўсин, яъни тўғон, дея аталувчи гидротехник иншоот орқали амалга оширилади. Демак Кўлтўсин қишлоғининг этимологик мазмуни тўғон ортида шаклланган кўл деган мазмун бермоқда. Ушбу топонимнинг мавжудлиги қадимда ушбу қишлоқ этаги бўйлаб сув омбор мавжуд бўлганлигидан дарак беради. Демак навбатдаги масала географ, тарихчи, археологлар ёрдамида Тўсинсойдаги қадимги сув омбор хусусида ашёвий далиллар йиғишга бориб тақалади. Географ Тўсинсойнинг ўртача йиллик сув сарфи 900л/с,дан иборат, муттасил оқим мавжуд эканлигини аниқлагач, қадимги сув омборнинг тўсини тахминан қаерда бўлганлигини сойликнинг геологик ва геоморфологик ҳолатига кўра аниқ айтиб бера олади.

Чунки сойлик Кўлтўсин кишлоғининг этагида қисқа танги оркали оқиб ўтади. Табиийки бундай жойлар тор бўлганлиги сабабли сув йўлини тўсиш учун қулайлик туғдиради.

Археолог эса айнан ўша географ кўрсатган нукта бўйлаб айрим казишма ишларини олиб бориши, этнограф маҳаллий аҳолининг суғорма деҳқончилик билан боғлиқ маданиятини, фольклорчи мутахассис эса, ўша қадимги сув омборнинг айрим халқ оғзаки ижоди намуналарида талкин этилганлик даражасини аниқлаши мумкин. Шундай қилиб топонимик экспедиция комплекс тарзда дала кидирув ишларини муваффақиятли яқунлашига имкон ярата олади.

Топонимист дала кидирув ишлари мобайнида ҳар бир ўрганган нуктасини махсус равишда кундаликка қайд этиб боради. Тадқиқ этилаётган топонимга тегишли барча хабарлар, ҳатто энг арзимасдек кўринган маълумотлар ҳам унинг назаридан четда қолмаслиги керак. Жумладан, маҳаллий аҳолининг машғулоти тури (хунармандчилик, чорвадорлик, деҳқончилик ва.х.), миллати ёки уруғи, шеvasи ва ҳоказолар. Чунки бу кўрсаткичларнинг барчаси топонимнинг этимологик мазмунини очиб беришда муҳим роль ўйнайди. Айнан шу кўрсаткичлар билан узвий боғлиқ ҳолда халқ терминлари шаклланади ва улар топонимик атамаларнинг ўзагини, баъзан бутун тушунчани ўзида мужассам этиши мумкин. Масалан, Жар табиий географик жараён тарзида бутун республикамиз бўйлаб кенг тарқалгандир. Аммо у ҳар хил вилоятларда турлича аталади. Масалан: Ўзбекистоннинг жанубий-ғарбий ҳудудларида «жор», ёки «жирна» шу боисдан Жорбоши, Болта Жорбоши, Жирноли, Жорқишлоқ (Самарқанд вилояти Иштихон тумани), шимолий ҳудудларда «жар» у билан боғлиқ ҳолда Жарқудуқ (Тошкент вилояти, Чиноз тумани), Шарқий қисмларида эса «яр», «ёр» тарзида

талаффуз этилади. Шу муносабат билан Қуйганёр, Қизиляр (Андижон вилояти, Андижон тумани), ва шу сабабдан қайд этилган оротопонимлар шакллангандир.

Ўзбек тилининг омонимларга бойлиги ҳам баъзан топонимистни чалғитиши мумкин. Масалан: биргина «ўзак» тушунчаси, турли тарзда ифода этилади:

- геоморфологик тушунча. Ўзак — қадимда сув оққан, аммо, давр ўтиши билан қуриб қолган сойлик. Баъзан ўзан шаклида турланади. Масалан: Ўзбой ўзани;

- гидрологик тушунча. Ўзак кейинги дамларда қайта жонланган палео ўзаклар. Масалан: Мирзачўлдаги Шўрўзак, Қораўзак каналлари, қазилган йўналиш тўртламчи даврнинг ўрталарида ҳам Сирдарёнинг қадимги ўзани эди;

- грамматик тушунча. Ўзак-сўзнинг асл мазмунини берувчи қисми;

- биологик тушунча. Ўзак — дарахт ёки ўсимлик танасининг марказий қисми;

- тиббий тушунча. Инсон ёки жонивор танасида ҳосил бўлган бирон яра, ўсимтанинг асоси.

Тадқиқотчи дала кидирув ишлари мобайнида худди шундай тушунчаларни жойнинг табиий-географик шароити билан таққослаган ҳолда топонимнинг асл моҳиятини очиб бериш имкониятига эга бўла олади.

Бу жараён даврида тадқиқотчи картографик маълумотлардан ҳам унумли фойдаланган ҳолда, барча ўрганган нукталарни картага тушириб боришлиги мақсадга мувофиқдир.

Камерал босқич. Стационар ва дала ишлари мобайнида тўпланган барча илмий далилларни қайта ишлаш, тўлдириш, тарғиб бериш даври камерал босқич вақтида ўтказилади. Бу ишларнинг барчаси албатта дала кидирув ишлари,

экспедиция мударти тугагандан сўнг, илмий муассаса, ижодхонада, турғун тарзда кечади. Камерал боскич даврида ҳам тадқиқотчи кутубхоналар хизматидан фойдаланган ҳолда, лозим бўлса тажрибали мутахассислар маслаҳати асосида иш юритиши мумкин. Даладатўпланган маълумотлар матн, жадвал, карта-схема, диаграмма ва ҳоказолар тарзида тартибга келтирилгач, уларни янада ихчамлаштириш, соддалаштириш, илмий ҳолга келтириш учун топонимлар кадастрини тузиш мақсадга мувофиқдир. Кадастр қуйидаги кўринишда ўз ифодасини топади. (2-жадвал)

Кадастрга тушган жой номларини қўшимча тарзда карталарга тушириб махсус топонимик карта — схемалар тузилади. Карталарда эса алоҳида белгилар асосида топонимларни гуруҳларга ажратиш мумкин. Гуруҳлар келиб чиқишига, лингво-географик, яъни стратиграфик қатламларига кўра тоифаларга ажратилади. Натижада эса ўрганилган ҳудуд бўйлаб жой номларининг стратиграфик қатлами (суғдий, форсий, туркий, арабча, мўғулча, русча ва ҳоказолар), шаклланиш даври (эраизга қадар бўлган даврлар, илк ўрта асрлар, ўрта асрлар, замонавий топонимлар ва ҳоказолар) аниқланади. Ушбу маълумотлар асосида эса топонимик районлаштириш каби мураккаб илмий жараёни амалга ошириш имконияти пайдо бўлади ва илмий амалий ҳулосалар чиқарилади.

2-жадвал

Топонимик кадастр намунаси

Топонимик атама	Ўзак тузилиши	Стратиграфик қатламдаги ўрни	Топ-г шаклланиш даври	Топонимнинг мазмуни	Изоҳ
Каттакўрғон	Катта ва кўрғон	Туркий	Ўрта асрлар	Катта кўрғон йирик кўрғон	
Жиззах	диз	Суғдий	Э.б.д.	Қалъа(ак-аффикс)	

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Топонимларни тадқиқ этиш усуллари хусусида қандай тушунчага эга бўлдингиз?

- Топонимларни тадқиқ этишнинг нечта босқичи мавжуд?

- Стационар босқичда қандай амаллар бажарилади?

- Дала шароитида олиб бориладиган тадқиқот босқичи қандай амалга оширилади?

- Камерал босқич жараёнида қандай ишлар амалга оширилади?

- 2-жадвалда келтирилган намунага кўра, яшаб турган худудингиз учун мустақил равишда топонимик кадастр тузинг.

Топонимлардан географик тадқиқотлар жараёнида фойдаланиш

Топонимлар, маъноси жихатидан номланган жойнинг маълум табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларини акс эттиради. Айниқса, шу ҳолат географик тадқиқотлар жараёнида қўл келиши, етакчи метод сифатида иштирок этиши мумкин. Чунки, ўз даврида, яъни турли тарихий босқичларда мавжуд бўлган, аммо замонамизда йўқолишга юз тутган географик объектлар хусусида уларнинг сақланиб қолган номлари маълум маънода ахборот бериб туради. Бу ҳолат географик тадқиқотлар жараёнида ўзига хос услуб тарзида иштирок этиши ва қуйидаги йўналишларда қўлланилиши мумкин.

1. Тарихий-географик ҳолатларга аниқлик киритишда.

2. Тайёрланаётган дала-экспедиция ишларида дастлабки кўрсаткич сифатида.

Масалан, табиий-географияда энг кам ўрганилган муаммолардан бири, қадимги гидротехник иншоотларни тадқиқ этиш масаласини ечиш жараёнида топонимларнинг айнан шундай индикатор сифатида иштирок этганлигини кўрамиз.

Республикамиз ва унга ёндош ҳудудларда мавжуд бўлган қадимги сув омборлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар юнон тарихчиси ва географи Геродот асарларида учрайди. Замонамизда ушбу муаммо Я.Ғуломов (1957), А.Мухаммаджонов (1967), Ф.Ҳикматов (2003), Д.Нозилов (2002), А.Низомов (2008) томонидан тадқиқ этилган. Лекин, ушбу турдаги қадимги гидротехник иншоотларнинг географик тарқалиш хусусиятлари етарлича ўрганилмаган. Бунга сабаб, қадимги сув омборлари хусусидаги илмий маълумотларнинг камлиги ҳамда даврлар ўтиши билан уларнинг иншоот тарзида (айримларидан ташқари) сақланмаганлигидир. Шундай бўлсада, қадимги сув омборларига оид айрим маълумотларнинг топонимик атамалар сифатида географик номларда сақланиб қолганлиги тадқиқ қилинаётган масалани ўрганиш учун маълум имконият яратиб беради.

Қадимги сув омборлари тузилишига кўра икки қисмдан иборат эканлигини кўрамиз: а) коса, яъни сув тўпланадиган ва б) сув йўлини тўсиб турадиган қисмлар.

Қадимги сув омборларининг асосий, яъни коса қисми «Кўл» тушунчаси билан ифодаланиши хусусиятлидир. Бу атама ўрганилаётган ҳудудда қадимда сув омборининг мавжуд бўлганлигини англатади.

Фикримизнинг далили сифатида қайд этиш лозимки Нурота тизмасининг жанубий ён бағридаги Тўсинсой дарёси ва Кўлтўсин қишлоғининг номи шу тарзда шаклланган

топонимлардир. Ушбу манзилда замонамизда Тўсинсой сув омбори қурилган. Аммо, тарихий ривоятларга кўра, ҳозирги Тўсинсой сув омборидан юқорирокда қадимги сув омборининг Тўсини, яъни тўғони мавжуд бўлган. Ушбу ҳолат билан боғлиқ равишда, Тўсинсой атамаси ҳосил бўлиб, қадимги сув омбори бўйида эса Кўлтўсин кишлоғи шаклланган. Ушбу атама икки ўзақдан ташкил топган бўлиб, «Кўл» - сув омбори косасига сувнинг тўпланганлигидан, «Тўсин» эса дарё ўзани сунъий равишда тўсилганлигидан дарак беради. Демак, топонимик атамалар республикамиз ва унга ёндош ҳудудларда қадимги сув омборлари биз ўрганганлардан бирмунча кўпроқ эканлигини билдиради. Қизикарлиси, сув омборлари косасига сув тўпланишдан ҳосил бўлган ҳавзанинг «Кўл» деб аталишидир. Бу ҳақда айрим ёзма манбалар ҳам гувоҳлик беради. Жумладан, эрамиздан олдинги III асрлар, балки ундан ҳам олдинги даврларда қурилган сув омборларини «Кўл» атамаси билан номланишини кўрамиз. Бу ҳақда юнон тарихчиси ва географи Геродот шундай хабар беради: «Арангларда атрофи тоғлар билан ўралган водий бор. Бу ҳудудлар Хоразмликларга қарашли бўлган. Подшоҳ сувнинг тоғлардан чиқадиган жойини тўсиб қўйиб, ҳар бирида дарвоза қурдирди, сувнинг чиқиб кетадиган йўли беркитилди ва тоғлар орасидаги водий кўлга (таъкид бизники А.Н) айланди, чунки сув қирарди-ю чиқиб кета олмас эди» (Геродот 1964 стр. 117). Бу ерда ҳам тўғон дарвоза сувга тўлган сув омбори эса, «Кўл» атамаси тарзида ифода этилаётганлигини кўрамиз, аммо иншоот жойлашган нуқта топоним мазмунига кўчмаган, ёки кўчган бўлсада, у бизнинг давримизга қадар етиб келмаган. Я.Гуломов фикрига кўра ушбу ҳудуд Туркменистонга ёндош Херируд дарёси водийларига тўғри келади. Грек муаллифи

уни Ак-Аракс билан адаштириб Ак-Акес дея Окус-Ўқўз-Амударё билан алмаштириб юборган (Я.Ғуломов – 37 б).

Сув омбори тушунчаси халқ термин сифатида бирмунча кейинроқ шаклланди. Қадимда у «Сувхона» атамаси билан ифодаланган, ёки барча сув тўпланадиган иншоотлар «сувхона» тушунчаси оркали ифода қилинган. Хусусан, Х асрларда ушбу халқ терминининг мавжуд бўлганлиги аниқдир. Чунки, ўрта асрларда карвон йўллари бўйлаб, йўловчилар чанқоқларини қондириш учун сувхоналар қурилган (Махмуд Қошғарий, 1963, 186 б). Бу ерда, Махмуд Қошғарий «сувхона» атамаси асосида кичик сув омбори, сардобалар ёки сакия¹ларга ишора қилаётганини аниқлаш мумкин.

Аммо сўз қадимги сув омборларининг тарқалиши ва тарихий даврларда уларнинг маълум атамалар остида аталиши хусусида кетаётганлиги учун ушбу фикрни келтирдик.

Хусусан, сувхона атамасига ўхшаш тарзда «селхона» — сел суви тўпланадиган жойларнинг сув омбор тарзида мавжуд бўлганлиги хусусида замонамизда ҳам айрим топонимларнинг мавжудлиги фикримизни янада жонлантиради. Чунки нафақат қадимда, балки бизнинг давримизда ҳам сув омборларининг замонавий бир нечта тури «селхона», ёки рус тилида «селехранилище» деб аталади. Қадимда ҳам сел кўп келадиган кичик сойлар тўсилиб, селхоналар қурилган. Улар сув омборларига нисбатан бирмунча кичикроқ, қулфакли ҳовузларга нисбатан эса каттароқ ҳолда сув тўплаш имкониятига эга бўлган. Бизнинг давримизда қадимги селхоналар гидротехник иншоот сифатида тугал йўқолиб кетган бўлсада айрим жойларда уларнинг номлари топонимик атамалар тарзида сақланиб қолган. Жумладан, Наманган

¹Сакия — Сардоба ёнида чорва молларини суғориш учун қурилган махсус тошдан тарашлаб ишланган охур. Сакияга сувни сардобадан олиб қуйишган.

вилоятининг Чуст туманида Селхона номли гидроним – сой мавжуд. Сурхондарё вилоятининг, Боботоғ этагидаги дарё ва кишлоқ Селга номи билан аталган. Кўклам ёки куз фасллари келадиган сойлик ва шунингдек, дарё оғзида сел олиб келган лойка кумлардан иборат унумдор ерлар «селга» ёки «селга ерлари» деб аталади. Селга, тўғрироқ шакли селгоҳ-«сел» ва тожикча ҳаракат жойи аффикси «гоҳ» кўшимчасидан таркиб топган (С.Қораев – 1978, 110 б). Бундай унумдор ерлар аслида собиқ селхонанинг коса қисмидир. Унинг тагига тўпланган лойка йиллар давомида қалинлашиб, унумдор тупроқни ташкил этади. Селхоналар гидротехник иншоотлар, сел кучига узок бардош бера олмаганлиги учун, муваққат сув тўпланадиган ҳудудлар қуруқликка айланиб, селхоналарнинг номигина сақланиб қолиш ҳолати кўп учрайди. Селхона топонимиға жуда ўхшаш тарзда селгоҳ гидронимининг Тожикистон Республикаси Панж туманида кишлоқ шаклланиши фикримизнинг далилидир. Селсой (Нурота тоғи), Селроҳа (Жанубий Тожикистондаги минерал булоқнинг номи) яъни селнинг йўли каби мазмун берувчи топонимлар эса, сел кўп оқиб ўтадиган ва махсус тўпланадиган сойларға нисбатан шаклланган гидронимлардир.

Сув омборларининг иккинчи қисми – сув оқимини тўсиб турувчи иншоот тарзида намоён бўлади ва уни «Банд» кўринишида халқ термини орқали ифода этилади. Республикамизда бандлар туркий, суғдий, форсий, арабий ўзакдан иборат бўлган, ўн иккита сўз орқали ўз ифодасини топади: банд, сарбанд, тўғон, тўсин, дам, дамба, бўғит, *баст*, *варг*, *рас ал-варг*, *дарг*, *даргат* шулар жумласидан бўлиб, уларнинг барчаси ҳам сув йўлини тўсиш аҳамиятиға эгадир. Ушбу ҳолат юртимизда сувдан фойдаланиш маданиятининг нақадар кўҳна, ҳамда юксак даражада ривожланганлигидан

дарак беради. Чунки, каердаким сувдан фойдаланиш маданияти юкори бўлса, унга боғлиқ ҳолда шаклланган кадриятлар тури ҳам ранг-баранг бўлади.

Республикамизда «банд»лар кенг тарқалган тушунча бўлиб, ушбу топоним мазмунида ифодаланган шимолий Нурота тизмасининг шимолий ёнбағрида жойлашган Хонбанд (X аср), Шимолий Нурота тизмасининг жанубий ёнбағрида жойлашган Абдуллохон банди (XVI аср), Зарафшон тизмасининг жанубий-ғарбий қисмларида жойлашган Гиштбанд (XVI аср), сув омборларининг банд қисми, архитектуравий тузилыши, ишлаш тартиблари, хўжалик аҳамияти бирмунча яхши ўрганилган. Аммо республикамиз худудида яна жуда кўп «банд» ўзагидан ташкил топган топонимлар мавжуд, уларнинг барчаси муфассал тадқиқ этилиши кизиқарли илмий-амалий аҳамият касб этади.

Банд тушунчаси баъзан «Бошбанд», «Сарбанд» - (Сарбош) банднинг боши кўринишидаги кўшимчалар орқали ифодаланади. Баъзан эса улар бирмунча бузилган тарзда яъни, «Зарбанд» шаклида ҳам учрайди. Жумладан, Иштихон тумани худудидаги Зарбанд қишлоғи аслида Сарбанд, яъни банд боши (Сар-бош) мазмунида бўлиши лозим эди. Чунки Дара номи билан аталувчи нуқтада сойлик шунчалар тораядики, ўша ерда ҳатто йирик мрамартош палахсаларидан тарашлаб банд, баъзи ривоятларда эса хирож олиш учун дарвоза қуришмоқчи бўлишган, фикримизнинг далили сифатида ўша тарашланган улкан (тахминан 3x4м) япалоқ мрамар тош палахсалари 1980 йиллари ҳам ўша жойда сақланар эди. Аммо, банд фаолият кўрсатганлиги ва сув омбори қосаси сувга тўлганлиги хусусида маълумот мавжуд эмас.

Тўғон-сув йўлини тўсувчи иншоот сифатида топонимик атамалар мазмунига кўчиб, «Тўғон» булоқ қишлоғи тарзида

Зомин вилоятида сақланган. Аслида бу ном булокка нисбатан берилган, ammo булок этагида унинг суви тўпланиб, тўғон қурилганлиги учун Тўғонбулок гидроними тарзида шаклланган. (С.Қораев 1976, 131 б). Демак, бу ерда кадимда сув омбор мавжуд бўлган.

«Тўғон» Хоразм воҳасида ҳам кўп тарқалган атамалардан биридир. Ўрта асрларда яшаган олим Ибн ал Асир шундай маълумот беради: «Татарлар (Мўғуллар, А.Н.) шаҳарни жайхуннинг сувидан тўсиб турувчи тўғонни бузиб ташлад. Сув тошиб, бутун шаҳар (Гурганж, А.Н.) ни босиб кетди». Бу ерда тўғон мавжудлиги таъкидланаяпти. Ammo бу тўғон сув омбори шаклланиши учун эмас, балки шаҳарни ҳимоя қилишга хизмат қилар эди. Амударёга қурилган тўғонлар ҳақида Мақдий Истахрий ҳам ёзади (Я.Ғуломов-1957).

Дам ёки Дамба номи билан аталувчи топонимлар республикамиз ҳудудида тез-тез учрайди. Масалан, Қўшработ тумани, Тўлабосди қишлоғининг бир қисми Дамчел номи билан аталади. Чунки у ерда сув манбасига нисбатан баланд бўлганлиги туфайли мудом ариқ бўйлаб, банд ясалган, натижада сув дамланиб, сатҳи кўтарилган. Ammo бу ерда кадимда ҳам, замонамизда ҳам сув омбори мавжуд бўлмаган. Дам туфайли ҳосил бўлган сув захираси вақтинча ариқ ўзани бўйлаб юзага келган, дам кўтарилгач, унинг фаолияти тугаган.

Самарқанд вилояти Иштихон тумани ҳудудида Дамхўжа номли қишлоқ мавжуд. Қишлоқ жойлашган ҳудуд Қорадарё ўзанидан бирмунча баландликда жойлашганлиги учун, бу ерларга сув ўз оқими билан эмас, бир оз дамлангач кейин юзага чиққан.

Бўғит – Хоразмда тўғонни «бўғит» атамаси орқали ифода қилишади. Шу боисдан «бўғит» негизли топонимлар

шаклланган. Масалан, Тахтакўпир атрофида Кўхнабўғит номли кудук мавжуд. Кўхнабўғит — «эски тўғон» демакдир. Демак, бу ерда тўғон, балки қадимги сув омбори мавжуд бўлганлиги эҳтимоли мавжуд. Дарҳақиқат Тахтакўпирдан шарқ томон автомобил йўли бўйлаб «Киндиксой» деб аталган кенг қуруқ ўзан чўзилиб кетади. Кўхнабўғит кудуғи олдида ва ундан юқориқда бир неча нуқта бўйлаб кўндаланг қурилган тупроқли тўғонлар (хокбанд) кузатилади. Маҳаллий аҳолининг ҳикоя қилишича охириги 100 йил давомида Амударё икки марта уриб кетиб, Довқара паст текислигини сув босган ва ҳар гал сув Киндиксойдан оққан. Аҳоли Киндиксойдан кичик-кичик каналлар қазиб ўтказиб, деҳқончилик билан шуғулланган. Киндиксойда сув камайганида унга тўғонлар (бўғутлар) қурганлар ва бу билан каналларга сув чиқарганлар, каналлар Киндиксойдан тўғри бурчак остида чиқарилган. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Чунки Киндиксойнинг суви деярли окмаган. (Я.Ғуломов – 1957, 119 б). Демак, Киндиксой бўйлаб сув омбори шаклланган ва шу боисдан бу ерда сув оқмаган, Киндиксой ўзани сув омборининг косаси ўрнини ўтаган.

Дарғат – сув тақсимлагич иншооти бўлган тўғондир. (Муҳаммаджонов – 1972, 295 б). Баъзан дарғот тарзида ёзилади. Дарғатлар республикамизда кенг тарқалган иншоот бўлганлиги туфайли бир қанча топонимлар мазмунида муҳрланиб қолган. Масалан, Жиззах вилоятининг Жиззах туманида, Тошкент вилоятининг Зангиота туманида Дарғот номли кишлоқлар мавжуд (С.Қораев – 1987, 47-б). Бажарадиган вазифасидан ҳам кўриниб турибдики, дарғатлар сув омборлари учун тўғон вазифасини ўташи бирмунча мунозарали ҳолатдир. Чунки дарғат, сув тақсимлагич ёки сув тақсимловчи кўприклар, оқимни тамоман тўсиш учун эмас,

аксинча турли томонларга тенг бўлиб, юбориш учун хизмат қилган. Сув таксимловчи иншоотлар биргина Зарафшон дарёси бўйлаб Самарқанддан Бухоро шахрига қадар ўндан ортиқ жойда мавжуд бўлган. Уларнинг XVI асрларга хос намунаси Самарқанд шахри яқинида қисман (битта равоғи) сақланиб қолган.

Дарғот тушунчаси баъзан «дарғ» тарзида ҳам ишлатилади. Аммо, бу сўз орқали ҳам тўғон, сув таксимланадиган жой тушунилади. Масалан Я.Ғуломовнинг «X асрдаги Хоразмнинг ирригацион тармоқларининг схемаси» номли картасида Вадоқ ва Мадра каналларининг ўрта қисмлари бўйлаб Дархас номли йирик аҳоли манзили акс эттирилган. Демак, дархас аслида Дарғ аст — яъни, тўғон мавжуд деган тушунчанинг бирмунча бузилган шакли тарзида иштирок этаётган бўлиши мумкин.

Варғ – Сўғд тилида «Тўғон» маъносини беради. Ўзагида ушбу сўз иштирок этадиган топонимлар республикамиз ва унга ёндош ҳудудлар бўйлаб кўп тарқалгандир.

Варагдах – Я.Ғуломовнинг «Чингизхон истилосидан олдин (XIII аср) Хоразмнинг суғориш тармоқлари ва гидрографиясининг схемаси» номли картасида Варагдах номли аҳоли пункти акс эттирилган. У ҳозирги Қўнғирот шаҳридан жануброқда, ёки Гурганж шаҳридан 20 км шимолда йирик каналнинг Амударё ўзанидан ажралиб чикқан нуктасида жойлашгандир. Варғ ёки Варқ Сўғд тилида «Тўғон» деган сўздир. Дарҳақиқат ушбу қишлоқ йирик каналнинг бошланиш қисмида жойлашган бўлиб, бу ерда тўғон бўлганлиги эҳтимолдан узоқ эмас. Шу боисдан Варагдах, яъни тўғон қишлоқ атамаси шаклланган. Варғ номи билан аталувчи қишлоқ Навоий вилоятининг, Кармана атрофида ҳам мавжуд. Самарқанд шахри яқинидаги

Работихўжа қишлоғининг олдинги номи Истахрий, Муқаддасий асарларида Варағсар шаклида тилга олинган бўлиб Сар-форсийда бош «тўғон боши» деганидир. Бухорода Варғ, Рас ал Варғ деган жойлар бўлган. Рас – арабча бош, яъни «тўғон боши» деган маънони билдиради (С.Қораев – 1976, 43 б). Топонимларнинг географик тарқалишидан ҳам кўришиб турибдики, «Варғ»лар сув омбори ҳосил қилиш учун қурилган қадимги гидротехник иншоот эмас. Балки оқимни турли йўналишларда бўлиб туриш аҳамиятига эга бўлган қурилмалардир. Зеро, Амударё ёки Зарафшон каби йирик дарёлар бўйлаб, қадимги сув омборлари мавжуд бўлганлиги тўғрисида бирон хабар мавжуд эмас.

Баст – форс тилида «Тўғон» мазмунини ангалатади. Тўғон тушунчасининг исботи кўринишида келиши Хоразм воҳасида аниқ кўзга ташланади. Масалан, Амударёнинг қадимги ўзанларидан бири Маздубаст дея аталади. Маздубаст деган ном «Мазда тўғони» деганидир. Афтидан бу ерда қадимги ўзаннинг Хоразмча маҳаллий номи келтирилган. Биринчи сўз (Мазда) маздаизм худоси билан боғлиқ. Иккинчиси, (баст) тожик сўзи бўлиб тўғонни ангалатади, демак, (Я.Ғуломов – 1957, 28 б). Маздубаст ўзани Туя мўйин тепаликлари қарама-қарши томонидан, яъни Амударёнинг ўнг соҳили бўйлаб шимолий-ғарб томонга йўналган ва замонамизда кўмилиб кетгандир. Маздубаст топонимикада страгиграфик қатламнинг энг қуйи қисмларини ташкил этиб, мазмунига кўра эрамизга қадар бўлган даврларни қамраб олади. Бу ерда Амударё бўйлаб сунъий тўсик, банд ташкил этилмаган, яъни қадимги сув омбори ҳам мавжуд бўлмаган, балки оқим таъсири кучли бўлганлиги ва унга жуда қудратли тўғонга бас кела олганлиги сабабли «Оллоҳ ясаган» қабалидаги ибора мавжуд. Чунки ўша даврларда офтобга топинувчилар (маздакизм) маъбудининг номи Ахурамазда

хисобланар эди. Фикримизни Абу Райхон Берунийнинг бу ҳақдаги ғоялари билан асослашимиз мумкин. Жайхун у замонда (эрамиздан олдин А.Н.) Замм (Карки) билан Амуя (Чоржўй) орасидан ўтиб келиб бу кум саҳросидан оққан ва бу ерларда тоғ Балхонгача бўлган шаҳар ва қишлоқларни суғориб ўтиб Журжон билан Хазар орасидаги (Касбий) денгизига қуйилган. (Бора-бора) бу оқимга бир тўсиклик пайдо бўлгани натижасида у (оқим) Ғузлар мамлакати томонга бурилиб кетган. Димланган сувнинг кучи зўрайгач, бу жойлардаги жинсларни бўшаштириб, ёриб ўтган ва бир кунлик йўлга оқиб боргач ўнгга яъни, Ғарб томонга бурилиб «Фахми» деб аталган рудхонадан оққан. Бу оқим атрофида аҳоли 300 дан ортиқ шаҳар ва қишлоқлар бино қилганларки, уларнинг харобалари ҳозир ҳам бор. (Бора-бора) бу оқимга ҳам аввалгиси каби тўсик учради, у димланди. (Демак, сув омбори қосасидаги каби қўл ҳосил бўлган – А.Н) ва ниҳоят чапга бурилиб, бишноқлар мамлакатига қараб оқган, (бу оқим) Журжон билан Хоразм орасидаги (Маздубаст) деган дарё йўлини ясаб оқади. (Беруний -1941, С.Волин-1965). Демак маздубаст ўзани бўйлаб ҳам худди Беруний юқорида эслагани каби табиий тўсиклар, аниқроғи Амударё оқими олиб келган аллювиал ётиқизиклари тўпланишидан балки тектоник кўтарилиши туфайли ҳосил бўлган табиий тўсик тўғонлар шаклланган ва у «Маздубаст» номи билан аталган. Дарҳақиқат Туямўйиннинг чап қирғоғидаги дўнғлар илгари «Маздубаст» деб аталган бўлиши эҳтимолдан узок эмас (Я.Ғуломов – 1957, 28 б).

Демак банд, сардбанд, тўгон, тўсин, дам, дамба, бўғит, баст, варг, рас- ал-варг, дарг, даргат тушунчаларининг барчаси тўгон ёки банд каби халқ терминининг синонимларидир. Бу тушунчалар қадимги туркий, суғдий, форс, араб ибораларидан бўлиб, уларнинг барчаси ҳам сув йўлини

тўсиш аҳамиятига эга. Мазкур атамалар вазифаси жихатидан куйидагича турланар экан:

- сув йўлини тўсиб, сув омборлар ҳосил қилиши учун;
- оқар сув сатҳини сунъий равишда кўтариб, каналларга сув чиқариш учун;
- сув йўлини тўсиб, қирғоқ чизиғини ёнлама эрозиядан сақлаш учун (асосан Амударё каби ўзанини тез-тез ўзгартирувчи дарёлар бўйлаб);
- сув окимини бўлиш, тақсимлаш ва кўприк вазифасини ўташ учун.

Биз олиб борган ушбу кичик илмий тадқиқотнинг нафақат илмий, балки амалий аҳамияти ҳам жуда улкандир. Чунки, аввал олиб борилган тарихий археологик тузатишларга кўра республикаимиз микёсида фақат Хонбанд (X аср), Абдуллахонбанди (XVI аср) ҳамда Ғиштбанд (XVI аср) каби учтагина қадимги сув омборлар мавжуд эканлигини билар эдик. Топонимик тадқиқотлар натижаси эса, уларнинг сони учта эмас, балки кўпроқ бўлиши мумкинлигини кўрсатмоқда. Улар тарихий даврлар мобайнида унутилиш даражасига етган, фақат номларигина нодир сўзлар тарзида сақланиб қолган бебаҳо халқ қадриятлари, ота-боболаримиздан қолган мерос тарзида намоён бўлади. Уларни ўрганиш, аجدодларимиз эришган ютуқларни оламга кўз-кўз қилишгина эмас, балки ушбу тажрибалардан омилкорлик билан фойдаланиш ҳам бизнинг бурчимиз, фан олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Демак, бу турдаги қадимги гидротехник иншоотлар номи ўзакларида акс этган топонимлар жойлашган нуқталарда қўшимча илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш орқалигина тарихий даврларда сув омборлари мавжуд бўлганлигини тасдиқловчи маълумотларга эга бўлиш имкониятлари мавжуд.

Шу тариқа қадимги нодир сўзлар тусини олган топонимлардан нафақат қадимги гидротехник иншоотларни тадқиқ этиш, балки йўқолиб кетган ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ареалларини тиклаш, қадимги этногеографик вазиятни аниқлаштириш, умуман олганда барча йўналишдаги географик муаммоларни ечишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Мактаб география дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш

Жой номлари география фанининг энг асосий тушунчаларидан бири бўлганлиги сабабли ҳар иккаласини бир-бирларидан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Шу сабабли мактаб география дарсларини ўтишда топонимик атамалардан унумли ва методик жиҳатдан тўғри фойдаланиш дарснинг сифатли яқунланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўқувчиларга география дарслари ўтилар экан жой номларининг мазмунини тушунтириб бериш орқали, уларнинг хотираларида дарс мазмунини узоқ давр сақлаб қолиш учун жуда қизиқарли ва оддий услубларни қўллаган бўламиз. Чунки жой номларининг мазмунини билиш ҳар бир ўқувчида катта қизиқиш уйғотади. Ушбу қизиқиш эса дарсга бўлган эътиборни кучайтиради. Бунинг учун ўқувчи ишни энг содда ўзакли топонимик атамалар мазмунини очиб беришдан бошламоғи лозимдир. Масалан: Ватанимиз пойтахти, Тошкент шаҳрининг мазмуни «Тош» ва «Кент» – шаҳар, яъни тошдан ясалган шаҳар мазмунини англатишини ва нима сабабдан шундай аталганлигини очиб бериш ўқитувчининг билим ва малакасига боғлиқ ҳолда, дарснинг қизиқарли ўтиши учун юқори самара беради. Ҳар бир географик номнинг мазмуни билан ўқувчиларни

таништириш имконияти дарс вақтининг тиғизлиги туфайли чегараланган. Бунинг учун дарс жараёнига ажратилган вақт ҳам, баъзан эса ўқитувчининг билими ҳам етарли бўлмаслиги мумкин. Шундай ҳолатларда «Жой номларининг мазмуни» номли топонимик луғатга мурожаат қилиш, бу масала билан эса дарсдан ташқари ўтказиладиган географик тўғарақлар ёки мустақил шуғулланиш учун эркин мавзулар тарзида фойдаланиш имконияти мавжуд.

Топонимик атамаларни ўрганиш орқали халқ терминлари ва уларнинг моҳиятини англаш енгил кечади. Нодир сўзлар тарзига кириб қолган, унутилиш арафасидаги ёки баъзан унутилган (аланг-ўтлоқ, газа-ошув, довон, яр, ёр, жар ва хоказолар) халқ терминларини қайта тикланиши нафақат қадриятларимизга бўлган эътиборимизни англатади, балки ўқувчиларнинг қувваи ҳофизаси, дунёқарашини кенгайтиради. Саррафон пул майдаловчи, Хоркаш — ўтинчи, Заргарон — заргар, Камонгарон — камон ясовчилар каби атамаларнинг мазмунини ўрганиш эса, қадимда авлодларимиз шуғулланган касб-корлари билан ёш авлодни таништиришга хизмат қилади. Зеро, бундай хунармандчилик турлари замонамизда кузатилмайди ёки кам учрайди. Шу боисдан уларнинг маъно-мазмунини ўрганиш жуда муҳимдир.

Топонимик атамаларнинг тўғри ёзилиш қоидаларини ўзлаштириш, уларни рисоладагидек талаффуз қилиш эса ўқувчининг нутқини, саводхонлик даражасини оширади.

Аммо топонимик маълумотлар нақадар қизиқ ҳамда уларни ўрганиш жуда керакли бўлмасин, бутун география дарси мобайнида нуқул атамашунослик билан банд бўлиб қолмаслик лозим. Аксинча дарс мобайнида тилга олинмаган (қуйи синфларда 50-100 та, юқори синфларда юзлаб) топонимлардан атиги бир-нечтасининг этимологик мазмунини очиб бериш кифоя қилади.

Топонимикага қизиқадиган ўқувчилар билан махсус равишда дарсдан ташқари факультатив машғулотлар, географик кечалар, ўйинлар давомида кўшимча тарзда шуғулланиб, уларнинг қизиқишини янада ошириш мумкин.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Мактаб география дарсларини ўтишда топонимик маълумотлардан фойдаланишнинг зарурийлиги хусусида сўзлаб беринг.

- Географик билимларни кенгайтириш учун топонимларни ўрганиш қандай хизмат қилади?

- Топонимларни ўрганиш орқали, қадимги сўз кадриятларимизни қандай тиклай оламиз?

Топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ этишнинг аҳамияти

Топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ этишнинг аҳамияти икки йўналишдан иборатдир. Дастлабкиси унинг илмий жиҳатларини очиб беради, иккинчи йўналиш эса, унинг амалий жиҳатларини кўрсатади. Шу боисдан уларни алоҳида-алоҳида тарзда ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Топонимика фанини ўрганишнинг илмий аҳамияти

Топонимларни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш даставвал уларни ифода этувчи илмий терминлар ҳамда, уларнинг мазмунини тўғри аниқлаш, тизимлаштиришда ўз аксини топади. Чунки топонимик терминларни тўғри қўллаш, ушбу фanning калити сифатида унинг предмети ва ўрганиш

объектларини мақсад, вазифаларини тўлароқ очиб бериш учун хизмат қилади.

Топонимика фанининг илмий аҳамияти қуйидаги йўналишлар бўйича яққол кўзга ташланади:

1. География фанини ривожлантиришдаги аҳамияти.

2. Тарих ва этнография фанларини ривожлантиришдаги аҳамияти.

3. Лингвистика фанини ривожлантиришдаги аҳамияти.

1. География фанини ривожлантиришдаги аҳамияти.

Топонимикани тадқиқ этишнинг географик аҳамияти ниҳоятда кенг қамровли бўлиб, у ўз навбатида қуйидаги йўналишлар бўйича акс этади:

а) Геологик аҳамияти.

б) Геоморфологик аҳамияти.

в) Гидрография ва иқлимшуносликдаги аҳамияти.

г) Тупроқ қоплами ва органик дунёсини ўрганишдаги аҳамияти.

Қуйида топонимикани ўрганишнинг географик аҳамиятига хос бўлган қирраларини алоҳида тарзда кўриб чиқамиз.

1.а) Геологик аҳамияти. Топонимика фани геологик қидирув ишларини олиб боришда дастлабки кўрсаткич, йўлланма берувчи предмет сифатида хизмат қилади. Чунки топонимик атамаларнинг маъно-мазмунни мутахассис учун қидирилаётган қазилма бойликларнинг жойлашган нуқтасини кўрсатиб бера олади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон худудида кўмир, нефт, газ, қимматбаҳо, ярим қимматбаҳо тошлар, қимёвий хом ашёлар, қурилиш материаллари, гидро-минерал ер ости бойликлари каби қонлар мавжудлигини аниқлаб турувчи топонимик атамалар мавжуд. Улар қадимги даврларда, яъни геологик қидирув ишлари олиб борилмасдан олдинги даврларда ҳам жойлашган ўрнининг табиий географик хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда

шаклланган бўлиб, ёки маҳаллий аҳолининг олиб борган машғулотига кўра, айнан ўша топоним жойлашган нуқтада қазилма бойликлар тури мавжудлиги хусусида ахборот бериб туради. Қазилма бойликларнинг ўзига хос индикатори — кўрсаткичи сифатида иштирок этади. Шундай хусусиятга эга бўлган айрим топонимик атамаларга мисоллар келтирамиз.

Жермой кишлоғи – Сурхондарё вилоятининг жанубий қисмида жойлашган бўлиб, бу ерда нефт мавжудлигидан далолат бериб туради. Ер маҳаллий аҳоли лексикасида жер тарзида ифодаланиб, ерда мой, яъни нефт мавжуд эканлигини кўрсатмоқда.

Кумушкент, Заркент, Олтинтопган, Тошкент вилоятидаги кишлоклар бўлиб, ўша ерда қазилма бойлик мавжуд бўлиши мумкинлиги хусусида белги беради.

1.б) Геоморфологик аҳамияти. Худуднинг геоморфологик тузилишини ўрганишда ҳам топонимиканинг ўзига хос ўрни бор. Чунки, топонимлар аксарият ҳолларда ер юзасининг тузилиши билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Йирик геоморфологик элементлар чўл, адир, тоғ тушунчасининг мазмунида акс эттирувчи топонимлар энг кўп тарқалган атамалар бўлиб, геоморфологик тадқиқотларнинг барча йўналишларида кўл келиши хусусиятлидир. Аммо топографик карталарга тушмаган ёки сийрак ҳолда кўрсатилган айрим топонимик атамалар ҳам мавжудки, уларга геоморфологик тадқиқотлар жараёнида катта эҳтиёж туғилади. Масалан, геоморфология фанининг ажралмас қисми – спелеология, яъни ғоршунослик йўналиши бўлиб, Тошкент шаҳрида жойлашган «Гидрология ва инженерлик геологияси» илмий тадқиқот институти қошидаги «Карст ва спелеология» лабораторияси илмий ходимларининг асосий мақсади республикамиз ва унга ёндош худудлари бўйича мавжуд бўлган карст жараёни, жумладан ғорларни ўрганиш эди. Шу боисдан спелеологлар дастлабки тадқиқотларини

Ғорларнинг халқ термини сифатида унгур, камар, ғор ва х. тарзида ифодаланганлиги боисдан айнан шундай ўзакдан ташкил топган топонимларни ўрганишдан бошлаганлар. Аммо барча ғорларнинг спелеотопоним тарзида илмий адабиётлар ёки топографик карталарда акс этмаганлиги туфайли уларни далада тадқиқ этишади.

Ғақат ғорлар эмас, балки бошқа геоморфологик элементлар ҳам топонимлар тарзида акс этади. Жумладан, каньонлар – танги ёки қисноқ тарзида ифодаланади. Шу боисдан Сувсизтоғ ва Қўхитанг тоғларини Тангидевор номли дара, каньон ажратиб туради. Жанубий Нуротанинг Зарбанд тизмасида ҳам Танги номли каньон мавжуд. Ушбу атамаларнинг халқ терминлари тарзида ифодаланиши хусусиятини ушбу китобимизнинг «Топонимларнинг халқ терминлари асосида шаклланиш хусусиятлари» номли параграфида ифода этилган.

1.в) Гидрографик аҳамияти. Худуднинг ички сувларини ўрганишда ҳам топонимик маълумотлар кенг қўлланилади. Дарёлар, сойлар, ирмоқлар, қўллар, музликлар, булоклар, гидротехник иншоотлар гидронимлар ҳамда унинг туркумдошлари тарзида ифода этилади. Шу боисдан топонимик атамаларга таянган ҳолда уларни тадқиқ этиш бирмунча енгил кечади. Масалан, кичик тоғ қўллари ёки булоқлар республикамиз худудида чуқур таҳлил этилмаган. Батафсил ўрганилмаганлиги учун уларни дастлаб дала шароитида тадқиқ этиш эҳтиёжи туғилади. Бу жараён жуда мураккаб бўлиб, айниқса тоғ шароитида қўл ёки булоқларнинг географик ўрнини кидириб топиш муайян қийинчиликлар туғдиради. Шуниси хусусиятлики, барча лимнотопонимларнинг ўзак тузилишида «қўл» кўшимчаси фаол иштирок этади ва ўз-ўзидан кўрсатилган нуктада қўл мавжуд эканлигидан дарак беради. Масалан, Ҳисор тизмасидаги Кампирқўл, Айғирқўл, Ойқўл, Соритоғқўл

ва ҳ. Фақат айрим ҳолатлардагина лимнотопонимларда «кўл» кўшимчасини алоҳида ёзилган бирикма тарзида ифодаланганлигини кўрамиз. Масалан, Ўзбекистондаги энг йирик карст объекти бўлган Конбешбулоқ кўли шу жумладандир. Аммо унинг иккинчи номи бўлган Хомкон лимнотопонимининг таркибида ҳам «кўл» бирикмаси иштирок этади. Гидронимларнинг мана шу сифати туфайли тадқиқот ишларида қулайлик туғилади. Уларни дала шароитида тадқиқ этиш, карталаштириш жараёнида муҳим кўрсаткич бўлиб хизмат қилади ва ўрганишни осонлаштиради.

Сувсизтоғ гарчанд рельеф элементларини англатувчи топоним бўлсада, ҳудуднинг гидрографик ҳолатини ҳам англатиб туради. Яъни бу ҳудудда оқар сув тармоқларининг йўқлиги, бор бўлсада мавсумий аҳамият касб этиши, булоқлар жуда сийрак ва кам сув, мавжудлари ҳам шўр ёки ичишга яроқсиз тахир ҳолатда учрашини билдиради. Лимнотопонимлар, яъни булоқларни тадқиқ этиш жараёнида уларни меъёрий кўрсаткичлари (сув сарфи, кимёвий таркиби, ҳарорати)га кўра гуруҳларга ажратишда топонимика янада муҳим аҳамият касб этади.

Булоқларнинг серсув хусусият касб этиши Қорабулоқ, Гумбулоқ, Ғуруллоқ ва ҳ. тарзида ифода этилишини кўрамиз.

Ичимлик сифати юқори бўлган булоқлар Ширинсув, Толлибулоқ, Ойбулоқ, Совукбулоқ, Шакарбулоқ ва ҳ. тарзида.

Тиббий аҳамияти кучли бўлган булоқлар таркибида турли газ, кимёвий элементлар миқдори юқори ёки иссиқ ҳароратли бўлганлиги сабабли Сассиқбулоқ, Аччибулоқ, Шўроб, Гармоб, Иссиқбулоқ, Обишифо, Хўжайпоқ, Қўтирбулоқ тарзида ифода этилади. Бу ҳолат уларни тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

1.1) Тупроқ қоплами ва органик дунёсини ўрганишдаги аҳамияти. Табиий географик тадқиқотлар жараёнида

худуднинг муҳим компонентларидан бири тупроқ қопламини ўрганишда ҳам топонимларни тадқиқ этиш илғор ўрганиш методи сифатида иштирок этади. Жумладан халқ терминлари сирасига кирувчи жўша, созлов, шўрхоқ, такир, гурпак каби тупроқ ҳолатини англатувчи халқ терминлари кўплаб учрайди ва улар маълум худуддаги тупроқ қопламининг ҳолатини англаиб туради. Бу хусусият эса аксарият ҳолларда топонимлар мазмунига кўчиб қолганидир. Этимология жихатидан ушбу халқ терминлари мазмунида ифода этилган топонимларни тадқиқ этиш эса ўз навбатида худуднинг тупроқ қопламини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Охангарон районида Жўшасой номли дара мавжуд. Жўша – қизил тупроқ мазмунида бўлиб, демак неоген даврига хос ётқизиклар мавжудлигидан дарак беради.

Самарканд, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий вилоятларида лёсс-соз тупроқ, созлов кўринишидаги маҳаллий халқ терминлари орқали ифода этилади. Улар топонимлар мазмунида акс этгани ҳолда, ўз навбатида тупроқ ҳолатидан дарак беришини кўрамыз.

Худди шунингдек, топонимлар ўсимликлар, хайвонот олами вакиллариининг тарқалиш ареаллари, уларнинг чегараларини аниқлашда муҳим манбадир. Айниқса Ўзбекистоннинг «Қизил китоби»га киритилган, замонамизда қирилиб кетган, тур сифатида барҳам топган ёки кам сақланган органик дунё вакиллариининг ареалларини аниқлашда қатта аҳамият касб этади. Масалан, Кўхитанг тоғининг жанубий-шарқий ён бағрида Дўлтабўри номли ғор мавжуд бўлиб, ушбу қадимги даврларда бу худуд бўйлаб ҳолдор сиртлон (ҳолдор сиртлон халқ терминларида юриш, қадам ташлаш, ҳаракатланиш хусусиятига кўра дўлта бўри дея аталади), яъни дўлта бўри яшаганлигидан далолат беради. Устюртда эса Қопланқир номли баландлик мавжуд бўлиб,

унинг номи ушбу зоотопоним кирликда қачонлардир қоплон яшаганлигидан далолат беради.

Худди шунингдек, Нурота тоғ тизмаларидан бири Писталитоғ, яна бири Бурганли (шу номдаги қишлоқ ҳам мавжуд) номи билан аталади. Аммо замонамизда ушбу ҳудудлар бўйлаб писта ёки бурган кам учрайди ёки уларнинг ареаллари жуда қисқариб кетган. Бу хусусда топонимик маълумотлар хабар бериб туради ва бу ўринда айнан топонимика фанининг аҳамияти янада ошади.

Нурота тизма тоғлари бўйлаб замонамизда арчазорлар кузагилмайди. Аммо қадимда арча ареали тоғликнинг катта қисмини эгаллаб олган эди. Чунки, бу ҳолат учун етарли табиий-географик шароит мавжуд бўлган. Масалан, Ўзбекистон ҳудудида арчазор ўрмонлар денгиз сатҳидан тахминан 1200-2500 баландликда ўсади. Ушбу геоморфологик фактор арчазорлар шаклланиши учун энг асосий омиллардан бири бўлиб, у Нурота тизмаларида ҳам мавжуд. Чунки, Нурота тизмасининг аксарият қисмини 1200 м. дан баланд бўлган ҳудудлар ташкил этади. Аммо арчазорларни фақат Кўксаройсой (Жанубий Нурота)нинг юқори қисми бўйлаб учратамиз. Бу майдон бўйлаб реликт тарзида бир неча ўн туп арча сақланиб қолган ҳолос. Аммо улар қадимда бутун Нурота тоғи бўйлаб кенг ареал ҳосил қилиб ривожланган эди. Бу ҳолатни биз топонимик маълумотлар асосида исбот қила оламиз. Чунки, Шимолий Нуротанинг шимолий ёнбағрида Уч арча, Арчаота, Жанубий Нуротанинг жанубий ёнбағрида Эса Савр ота (Ўзбекистонда арчанинг уч хил тури: Туркистон, Зарафшон, Савр* каби турлари ўсади. Саврота номли манзилда савр турига мансуб ягона 600-700 йиллик қадимги арча сақланиб қолган) номли қишлоқлар мавжуд. Уларнинг этимологик мазмуни ушбу ҳудудда қачонлардир арча мавжуд бўлганлигидан далолат бериб, юқорида келтирилган географик муаммонинг тўғри ечим топишига асос бўла олади.

*Савр — араб тилидан ўзбек тилига ўгирганда «бузок» деган маънони беради

2. Тарих ва этнография фанини ривожлантиришдаги ахамияти. Топонимика фанининг тарих ва этнография илми билан боғлиқ бўлган муаммоларни ечишда, умуман тарих фанини ривожлантиришда ахамияти каттадир. Бу барча топонимик маълумотларни тўғри таҳлил қилиш, топонимларнинг этимологик мазмунига аниқ ёндошиш, топонимларни маълум ҳудудлар бўйлаб географик тарқалиши, айниқса стратиграфик қатламнинг шаклланиш хусусиятларини чуқур ўрганиш, тарих фанида катта ютуқларга эришиш учун омил бўла олади.

Топонимика фанининг тарих ва этнография фанини ривожлантиришдаги ахамияти жуда катта бўлиб, у қуйидаги ҳолатларда ўз аксини топади:

- Миллатлар, эллатлар, уруғларнинг келиб чиқиши, миграцияси, географик тарқалишини аниқлашда. Республикамизда жуда кўп жой номлари этнотопонимлар бўлиб, уларнинг аксарият қисми номи унутилган ёки унутилар даражасига етган уруғлар, элатлар, миллатлар номи билан чамбарчас боғлиқдир. Биргина ўзбек уруғларининг сони 92 тадир, яъни ўзбеклар 92 бов уруғдан иборат бўлиб, уларнинг географик тарқалиши тарихи хусусида фақат йирик комусий билимлар эгаси бўлган Мирзо Улуғбек, Абулғозий Баҳодирхон, Турдий, Хасан ота Обуший каби олимлар ўз асарларида ёритган. Шуниси хусусиятлики, ушбу уруғ-аймоқлар номининг барчаси этнотопонимлар таркибида гоҳо очик, гоҳида эса яширин тарзда сақланиб қолган. Топонимикани чуқур таҳлил этиш орқалигина уларнинг номларини қайта тиклашимиз мумкин. Натижада уларнинг барча этнографик хусусиятлари аниқлашади.

- Ҳар бир миллат учун хос бўлган урф-одатлар, маросимлар, байрамлар ҳам топонимик атамалар маъно-мазмунида яширингандир. Уларни чуқур ўрганиш қадимги

ҳалқ анъаналари, маросимлари, байрамларининг ўзига хос хусусиятларини очиб беришда катта аҳамият касб этади.

- Аҳолининг касб-ҳунари, хўжалик юритиш маданиятига хос тарихни ўрганишда. Ушбу хусусда ҳам топонимика фани муҳим аҳамият касб этади. Чунки, қадимда мавжуд бўлган кўпгина касб-ҳунарлар замонамизда унутилиб кетган. Аммо уларнинг номи топонимик атамалар мазмунида нодир сўзлар каби муҳрланиб қолади. Масалан, XX асрнинг бошларига қадар сарроф-пул майдалайдиган касб эгалари мавжуд бўлиб, улар бозорларда алоҳида расталарни эгаллаган. (Саррафон – бу ерда «сарроф» — пул майдалайдиган ягона шахс, «он» кўшимчаси форсийда кўпликни англатиб, саррофлар деган мазмунни беради). Шу боисдан ҳам Бухоро шаҳридаги тим, ёпик бозорда токи Саррафон номли алоҳида гумбазли иморат мавжуд. Бу тарихий иншоотнинг номи қадимда аҳолининг машғулот турларининг хусусиятларини очиб беришда муҳим аҳамият касб этади. Худди шунингдек, токи телпакфурушон – телпаксотувчилар растаси, токи Заргарон – Заргарлар растаси, токи Хорқошон – ўтин, хашак сотувчилар растаси номли кўплаб топонимлар мавжуддир. Улар яхлит ҳолатда Бухоро шаҳри аҳолисининг яшаш тарзи, касб-ҳунари манзарасини яққол очиб бера олади. Худди шундай жой номлари Ургут районида (Камонгорон – камон ясовчилар), Навои районида (Дегрез – қозон қуювчи) каби қишлоқ, маҳаллалар мавжуд бўлиб, уларнинг номларини таҳлил этиш ҳам муҳим тарихий-этнографик аҳамият касб этади.

Тарихда барчага маълум бўлган, аммо замонамизда номларигина сақланиб қолган қадимий қалъа, шаҳарлар, қишлоқ, қабристонларни илмий асосда ўрганиш учун ҳам тарих ва этнография фани даставвал топонимикага мурожаат қилади. Шу боисдан топонимиканинг тарих ва этнография фанини ривожлантиришдаги аҳамияти янада ошади.

3. Топонимиканинг лингвистика фанини ривожлантиришдаги аҳамияти. Лингвистика – тил ҳақидаги, унинг ижтимоий табиати, вазифаси, ички тузилиш, таснифи, муайян тилларнинг амал қилиш (фаолияти) конунлари, тарихий тараққиёти ҳақидаги фан сифатида умумий тилшунослик, хусусий тилшунослик, амалий тилшунослик каби йўналишларига бўлиниб кетади. Мазкур йўналишлардан ташқари тилшуносликнинг ҳар бир тилдаги муайян сатҳлар ва бирликларни ўрганувчи кўплаб тармоқ ва бўлимлари бор. Тилшуносликнинг ҳар бир бўлимида янада кичикрок (майдароқ) махсус бўлимчалар бўлиши мумкин. Масалан, лексикология доирасида онамастика бўлимчаси бўлиб, у ўз навбатида антропонимика, топонимика ва бошқаларга бўлиниб кетади. Топонимика фани ривожлана борар экан, ўз навбатида топонимик атамаларнинг тузилиши, ўзак қисмининг тўғри ифодаланиши, натижада топонимларда мужассамлашган маъно-мазмуннинг англашувини таъминлайди. Бу ҳолат эса лингвистик таҳлилларсиз, яъни лингвистик методларни қўллагандан амалга ошмайди. Натижада амалда қўлланилаётган номларнинг тўғри ва аниқ, хатосиз ёзиш ҳам саводхонликни, ҳам маданийликни, ҳам маърифийликни ифодаловчи меъёрий ҳолатлардан бири сифатида онамастик (номшунослик билан шуғулланувчи, лингвистика фанининг бир тармоғи), фанини ривожланишига сабабчи бўлади.

Топонимларни ўрганиш уларнинг грамматик жиҳатдан тўғри ёзиш қоидаларига риоя қилишни ҳам тақазо этади.

Ушбу китоб ўз навбатида тўғри ёзиш маданиятини ошишига хизмат қилади.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар

1. Топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ этишнинг аҳамияти қандай йўналишларда акс этади?

2. Топонимларни географик жихатдан тадқиқ этишнинг географик аҳамиятини гапириб беринг.

3. Топонимларни географик жихатдан тадқиқ этишнинг тарих ва этнография фанларини ривожлантиришдаги аҳамиятини гапириб беринг.

4. Топонимларни географик жихатдан тадқиқ этишнинг лингвистика фанини ривожлантиришдаги аҳамиятини гапириб беринг.

Топонимика фанини ўрганишнинг амалий аҳамияти

Топонимика фанини ўрганиш муҳим амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Бу ҳолат дастлаб халқлар ва миллатлар ўртасидаги ҳар қандай алоқаларни географик номларсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги билан ифодаланади. Чунки барча тарихий даврларда ҳам географик номлар ўзаро алоқалар учун кўрсаткич сифатида англашилинади. Айниқса, фан ва маданият гуркираб ривожланаётган бир пайтда халқаро алоқалар тилимизда географик номларнинг табора кўпроқ ишлатилишини тақазо этмоқда. Бу жараён эса ўз навбатида топонимик атамалардан фойдаланиш маданиятини янада такомиллаштириш орқалигина ривожлана олади. Шу сабабли топонимик атамаларни тўғри номлаш, уларнинг маъно-мазмуни, келиб чиқиши, тарихи, географик тарқалишини ўрганиш давлат аҳамиятига эга бўлган масалалар қаторидан ўрин олган. Республикамиз мустақилликка эришгандан буён бу хусусда қабул қилинган давлат ҳужжатлари географик номларни тўғри қўллаш учун катта эътибор қаратилаётганлигидан дарак беради. Бу тўғрида махсус қонунлар ҳам мавжуддир. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августда қабул

килган «Ўзбекистон Республикасида маъмурий-худудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш ва уларнинг номларини ўзгартириш масалаларини хал этиш тартиби тўғрисида»ги 276-1-сонли Қонуни, географик объектларнинг номлари тўғрисида Қонунчилик палатаси томонидан 2011 йил 4 мартда қабул қилинган, Сенат томонидан 2011 йил 26 августда маъқулланган Ўзбекистон Республикасининг Қонуни мавжуд*. Ушбу қонунда қуйидаги асосий тушунчалар қўлланилади:

- географик объектлар – Ернинг ҳозирда ёки ўтмишда мавжуд бўлган ҳамда муайян ўрнашган жой билан тавсифланадиган келиб чиқиши;

- табиий ёки сунъий бўлган яхлит ва нисбатан барқарор ҳосилалари. Улар жумласига: маъмурий худудий бирликлар (вилоятлар, туманлар, шаҳарлар, шаҳарчалар, кишлоқлар, овуллар); аҳоли пунктлари ва уларнинг таркибий қисмлари (маҳаллалар, шох кўчалар, кўчалар, майдонлар, боғлар, хиёбонлар); транспорт ва муҳандислик-техник инфратузилмаси объектлари (темир йўл станциялари, вокзаллар, аэропортлар, портлар, пристанлар, кўприклар, разъездлар, йўллар, каналлар, сув омборлари, тўғонлар, дамбалар); табиий объектлар (дарёлар, кўллар, музликлар, текисликлар, тоғлар, тоғ тизмалари, ғорлар, чўллар, водийлар, даралар, муҳофаза этиладиган табиий худудлар, ёнбағирлар, фойдали қазилмалар, конлар) ва бошқа шу каби объектлар қиради. Ушбу давлат ҳужжатлари республикамизда топонимик атамалардан тўғри фойдаланиш, уларни нодир сўзлар, халқимизнинг қимматли кадриятлари сифатида муҳофаза қилиш учун асос бўла олади. Шу билан биргаликда топонимик атамалардан тўғри фойдаланиш, юксак маданият белгиси сифатида англашинилади, топонимик маданият шаклланади.

* Географик объектларнинг номлари тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. «Халқ сўзи» газетаси. 2011 йил, 13 октябр.

Топонимик маданият қуйидаги амалий ҳолатларда ўз аксини топади:

- номларга оид қонун-қоидаларга амал қилиш;
- географик номларни ўзбошимчалик билан ўзгартирмаслик;
- топонимик атамаларни асл холича, ўзакларини бузмасдан талаффуз этиш, грамматик жихатдан тўғри ёзишга эришиш;
- янги географик объектларга ном беришда жойнинг табиий-географик ҳолати, аҳолининг этнографик хусусияти, тарихийлигидан келиб чиққан ҳолда ёндошиш;
- географик номларни муҳофаза қилиш масаласини даврнинг энг долзарб муаммоларидан бири сифатида англаш.

Топонимик атамаларнинг тўғри ёзилиш қоидалари

Республикамизда ташкил этилган Атамалар қўмитаси, ҳамда топонимика комиссиялари географик жой номларининг грамматик жихатдан тўғри ёзилишини кузатиб борган. Замонамизда бу масъулият Ўзергеокадастр топонимик лабораторияси зиммасига юклатилган. Чунки топонимларнинг тўғри ёзилиши уларнинг маъно-мазмун жихатдан ўзгариб кетишининг олдини олади ва номланиш жараёнини тартибга солиб туради. Номланишнинг нозик томони, унинг биттагина товушнинг янглиш ёзилиши туфайли, топоним мазмунининг тамоман ўзгариб кетишидан иборатдир. Натижада ўша ном бутунлай бошқа бир маъно касб этади. Масалан: Яккабоғ туманидаги Қалтакўл қишлоғининг биргина «қ» ҳарфи ўрнига «к» ҳарфининг қўлланиши туфайли Қалтакўл тарзида ёзилишини мисол

қилиш мумкин. Бу ерда Калтақўл иккита маъно-мазмун касб этмоқда. Дастлабки Калтақўл-қиска қўл каби анатомик маъно касб этса, иккинчидан калтақўл – қўл учида яшовчи, яъни фақирликда яшовчилар каби ижтимоий маъно касб этади.

Агар «к» ўрнига «к» харфи қўлланилса у калта, қиска юмалок қўл, яъни гидронимга айланиб қолганлигини кўрамыз. Бу биргина топоним мисолида келтирилган намуна. Аслида ҳар куни минглаб, топонимлар радио, телевидение, газета, журнал каби вақтли матбуот воситалари орқали тилга олинади, дарсликлар бадий адабиётларда қайд этилади. Уларнинг барчасини тўғри тарзда талаффуз этиш жуда юқори савия ва саводхонлик талаб қилувчи юмушдир. Шу боисдан Ўзгергеокадастр топонимик лабораторияси зиммасига улкан масъулият юкланганлигини кўрамыз. Бу даргоҳда иш юритувчи мутахассислар-лингвистлар, шарқшунос, адабиётчилар, тарихчи, этнографлар билан бир қаторда географлар ҳам ҳамкорликда номларнинг тўғри ёзилишини таъминламоқда. Яъни топонимларнинг маълум бир грамматик конун-қоида асосида, бир хил, стандартлаштирилган ҳолда ифодаланишига эришмоқда. Чунки топонимларнинг ёзилишини миллий стандартлаштириш, ривожланган давлатнинг суверенлигини кўрсатувчи белгилардан биридир. Бу ишга БМТ ҳам катта аҳамият бермоқда. Ўйрик топономист олим С.Қораев бу масалани ечиш учун республикамиз ҳудудидаги жамики географик номларни тўплаб, муайян тил конун-қоидалари асосида қатъийлаштириш керак бўлади, дея уқтиради. Ҳозирча 1:1000000, 1:500000 ва 1:200000 масштаблардаги топографик карталарда учрайдиган барча географик номлар қоғоз карточкаларда ва компьютер хотирасида ҳисобга олинмоқда. Келгусида эса бу иш 1:100000 ва 1:50000 масштабларда олиб борилади. Топонимларнинг асосий

манбаси топографик карталар деб билганимиз ҳолда, уларнинг айниқса собиқ шўролар ҳукумати даврида жуда кўп хато камчиликлар билан тузилганлигини кўраемиз. Масалан: Ҳисор тизмаси Гиссар, Зарафшон дарёси Зеравшан тарзида берилиб, баъзан сўзларнинг ўзаги кучли ўзгарганлиги учун, маъносини мутлақо англаб бўлмас даражага келиб қолади. Масалан: 1:200000 масштабдаги Ҳисорнинг рус тилидаги топографик асосида Тюбереаланд (Сувсизтоғда) ороними мавжуд. Бу топонимнинг на рус, на ўзбек тилида қандай маъно англатиши номаълумдир. Аслида эса Тўбалиоланг тарзида ёзилмоғи керак. Бу ерда «тўба» маҳаллий термин бўлиб баландлик маъносини берса, «оланг» тушунчаси ҳам халқ термини сифатида яланглик, баландликдаги ўтлоқ мазмунини беради. Яъни икки ўзакдан иборат тепадаги яланглик маъносини англатувчи оронимни тушунамиз.

Топонимларнинг тўғри ёзилишида транскрипциянинг ҳам ўрни каттадир. Транскрипция лотин тилидан олинган сўз бўлиб, «кўчириб ёзиш» демакдир. Демак, транскрипция ўзига хос усул бўлиб, сўз ёки матнни имкон борича қандай бўлса шундай яъни талаффуз этилишига яқин тарзда ифода этишдир. Масалан: рус тилида мавжуд бўлган «ы» ҳарфи ўрнида ўзбек тилида «и» ҳарфини ишлатиш мумкин.

Топонимлар атоқли отлардир. Шунинг учун у грамматик конун-қоидага кўра ҳар қандай ҳолатда ҳам бош ҳарф билан ёзилиши лозим.

Иккала атоқли отдан ташкил топган топонимлар бир-бирларидан чизикча (дефис) орқали ажратилиб ёзилади. Масалан: Бўкан-Етимтоғ табиий географик райони, Ҳисор-Зарафшон табиий географик округи ва ҳоказолар.

Санокли соннинг ифодаси билан бошланувчи топоним атамалар қўшиб ёзилади. Масалан: Олтиарик, Тўрткўл, Бешпанжа чўққиси ва ҳоказолар. Улар албатта рақамлар билан эмас, сўз билан ифода этилади.

Топоним икки ўзакдан ташкил топиб, биринчи сўз сифат тарзида, иккинчи сўзнинг хусусиятини аниқлашга хизмат қилган ҳолатларда улар кўшиб ёзилади. Оқтов, Қоратов, Кўксув дарёси ва ҳоказолар бунга мисол бўла олади.

Мураккаб сўзлардан тузилган топонимларни қисқартма (аббревиация) тарзида ёзиш мумкин. Масалан: Ўзбекистон Республикаси ЎзР, Америка Қўшма Штатлари АҚШ шаклида ва.х.

Оддий топонимларни қисқартма (масалан: Зарафш.д. Қоратеп. т. ва ҳоказолар) тарзида ёзилиши грамматик жиҳатдан тўғри эмас.

Республикамиз худуди бўйлаб учрайдиган топонимик атамалар тузилиши ва таркиби жиҳатдан бирмунча мураккаб бўлиб, улар кўпгина ҳолатларда туркий, форсий, арабий, славян тилларига хос ўзаклардан ташкил топгандир. Уларнинг ҳосил бўлиш даври ҳам турли вақтларга бориб такалади. Шу боисдан ушбу топонимларни ёзма тарзда ифодалаш ҳам муайян мураккаб ҳолатларнинг юзага келишига сабабчи бўлади. Ушбу муаммоларни биргина ўзбек тилининг имловий қонун-қоидалари асосида ечиш қийиндир. Шу боисдан топонимик атамаларнинг грамматик жиҳатдан тўғри ёзиш борасида тугал ўрганилмаган масалалари кўпдир.

Мавзуга оид савол ва топшириқлар.

- Республикамизда жой номларининг тўғри ёзилиш жараёнини қандай муассаса бошқариб боради?

- Топонимларнинг тўғри ёзилиши нима учун зарур?

- Иккала атокли от ёки санокли соннинг ифодаси билан бошланувчи топонимик атамаларни грамматик жиҳатдан қандай тўғри ёзиш мумкин?

- Топонимик атамалар нима учун барча ҳолатларда бош харф билан ёзилади?

- Қандай ҳолатларда аббревиацияга мурожаат қилинади?

Топонимика фанидан тест саволлари

1. Аббревиация нима?

- А) Географик номларнинг қисқартирилган шакли.
- Б) Рельеф шакллариани англатувчи номлар.
- В) Халқлар, элатлар номи билан маълум номлар.
- Г) Барчаси тўғри.

2. Антоним номлар нима?

- А) Йўллар билан боғлиқ номлар.
- Б) Бирламчи номлар.
- В) Бир-бирига тескари маънони англатувчи топонимлар.
- Г) Барчаси тўғри.

3. Антропотопоним номлар нима?

- А) Кишиларнинг исми, фамилияси, тахаллусларидан олинган номлар.
- Б) Бир-бирига тескари маъноли номлар.
- В) Бирламчи номлар
- Г) Барчаси тўғри.

4. Ареалли номлар нима?

- А) Географик номларнинг терминларга айланиши.
- Б) Кишиларнинг исм, фамилияси билан боғлиқ номлар.
- В) Географик номларнинг қисқартирилган ҳолдаги шакли.
- Г) Барчаси нотўғри.

5. Иккиламчи номлар нима?

- А) Ном кўчишидан ҳосил бўлган атамалар.
- Б) Бир-бирига маъноси тескари бўлган номлар.
- В) Географик номларнинг қисқартирилиб ёзилиши.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

6. Дропонимизация нима?

- А) Халклар номини англлатувчи номлар.
- Б) Барчаси ҳам тўғри.
- В) Географик номларнинг кискартирилиб ёзилиши.
- Г) Географик номларнинг терминларга, оддий турдош отларга айланиши.

7. Дромоним нима?

- А) Йўлларнинг номи билан боғлиқ ҳамда шаклланган топонимлар.
- Б) Рельеф кўринишлари билан боғлиқ номлар.
- В) Сув объектлари билан боғлиқ номлар.
- Г) Кудуклар, кўллар номини англлатувчи номлар.

8. Петропонимлар қандай номлар?

- А) Тоғ жинслари билан боғлиқ номлар.
- Б) Рельеф кўриниши билан боғлиқ номлар.
- В) Денгиз ва океанларни акс эттирувчи номлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

9. Энтопонимлар нима?

- А) Бир хил кўринишли номлар.
- Б) Маъно-мазмуни бир-бирига тескари номлар.
- В) Халклар, элат, миллатлар номи билан боғлиқ номлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

10. Гибрид номлар қандай топонимлар?

- А) Дарёлар, ирмоқлар билан боғлиқ номлар.
- Б) Йўллар билан боғлиқ номлар.
- В) Аҳоли яшайдиган жойларни англлатувчи номлар.
- Г) Турли қисмлари турли миллат тилидаги сўзлардан олинган топонимлар.

11. Топонимлар нима?

- А) Сув объекларини англатувчи топонимлар.
- Б) Фақат дарё номларини англатувчи топонимлар.
- В) Фақат кўл, қудуқлар номини англатувчи атамалар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

12. Топонимика фанини ўрганган олимлар?

- А) П.П.Семенов-Тяньшанский.
- Б) Э.Мурзаев, Т.Нафасов.
- В) Ҳ.Хасанов, С.Қораев.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

13. Индикатор номлар қандай топонимлардир?

- А) Топонимларни ҳосил қилувчи маҳаллий географик терминлар.
- Б) Форлар, унгурларнинг номлари.
- В) Рельеф шаклларини англатувчи топонимлар.
- Г) барчаси ҳам тўғри.

14. Макротопонимлар қандай номлар?

- А) Кўпчиликка маълум бўлган, йирик объектларнинг номи.
- Б) Кўпчиликка маълум бўлмаган кичик объектлар.
- В) Диний хусусият касб этувчи номлар.
- Г) Қискартирилган номлар.

15. Метафора номлар қандай номлар?

- А) Буюк кишиларнинг номи билан аталадиган топонимлар.
- Б) Аҳоли яшайдиган жойларнинг номлари.
- В) Кўчма маънода ишлатиладиган, ўхшатма номлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

16. Эронимлар қандай номлар?

- А) Барча рельеф шаклларини англатувчи номлар.
- Б) Фақат тоғларнинг номи билан боғлиқ топонимлар.
- В) Фақат текислик ва қир-адирларни англатувчи номлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

17. Ойконимлар нима?

- А) Кўчма маъно касб этувчи топонимлар.
- Б) Майда географик номлар.
- В) Аҳоли яшайдиган жойларнинг номлари.
- Г) Қискартирилган номлар.

18. Полисонимлар қандай топонимлар?

- А) Шаҳар ва шаҳар ичидаги объектларнинг номлари.
- Б) Майда топонимлар.
- В) Ички топонимлар.
- Г) Буюк кишиларнинг номи билан аталадиган номлар.

19. Мемориал номлар қандай номлар?

А) Буюк кишиларнинг исми, шарифи билан аталадиган номлар.

- Б) Кўчма маъно касб этадиган топонимлар.
- В) Форларга берилган номлар.
- Г) Рельеф шаклларини англатувчи номлар.

20. Топонимик классификациянинг асосчилари кимлар?

- А) П.П.Семенов-Тяньшанский.
- Б) Э.М.Мурзаев.
- В) Замонамиздаги топонимист олимлар.
- Г) Барчалари ҳам.

21. Фитотопонимлар қандай номлар?

- А) Тоғ жинсларининг номи билан боғлиқ номлар.
- Б) Ҳайвонот турларининг номи билан боғлиқ топонимлар.
- В) Ўсимликларнинг номи билан боғлиқ топонимлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

22. Зоотопонимлар қандай номлар?

- А) Ўсимликларнинг номи билан боғлиқ номлар.
- Б) Ҳайвонларнинг номи билан боғлиқ номлар.
- В) Тоғ жинсларининг номи билан боғлиқ номлар.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

23. Транскрипция нима?

- А) Қисқартирилган номлар.
- Б) Йирик топонимларнинг ёзилиши.
- В) Географик номларнинг тўғри ёзилишини таъминловчи ёзув усули.
- Г) Барчаси ҳам тўғри.

24. Гидронимлар қаторини ажратинг.

- А) Зарафшон, Нукус, Учқудук.
- Б) Қарши, Шахрисабз, Қашқадарё.
- В) Қашқадарё, Ғузордарё, Оксув.
- Г) Ғузор, Қашқадарё, Муборак.

25. Оронимлар гуруҳини белгиланг.

- А) Хисор, Қорабовур, Султон-Увайс.
- Б) Учқудук, Нурота, Мирзачўл.
- В) Чотқол тизмаси, Овминзатов, Султон-Увайс.
- Г) Термиз, Сурхондарё, Бойсунтоғ.

26. *Ойконимлар гуруҳини ажратинг.*

- А) Амударё, Чимкўрғон, Шерободдарё.
- Б) Бухоро, Урганч, Хива.
- В) Хисор, Чорвоқ, Устюрт.
- Г) Чордара, Туямўйин, Хазорасп.

27. *Гейзер, шампан, вулқон, карст каби терминлар қандай лингвистик жараён натижасида вуҷудга келади?*

- А) Аббревиация.
- Б) Топонимизация.
- В) Детопонимизация.
- Г) Тўғри жавоб йўқ.

28. *Қайси топонимик районда «қудуқ» топонтермини кенг тарқалган?*

- А) Зарафшон.
- Б) Тошкент-Мирзачўл.
- В) Фарғон.
- Г) Қизилқум.

29. *Қайси топонимик районда энг янги географик номлар кўп учрайди?*

- А) Фарғона.
- Б) Устюрт.
- В) Тошкент-Мирзачўл.
- Г) Қизилқум.

30. *Қайси топонимик районда «ён» топонтермини кўп учрайди?*

- А) Куйи Амударё.
- Б) Зарафшон.
- В) Устюрт.
- Г) Қизилқум.

31. Қайси топонимик районда Қорақалноқ тилидаги топонимлар кўп учрайди?

- А) Зарафшон.
- Б) Устюрт.
- В) Қуйи Амударё.
- Г) Тўғри жавоб Б ва В.

32. Қайси топонимик районларда «булоқ» ва «чаима» терминлари кенг тарқалган?

- А) Устюрт ва Зарафшон.
- Б) Тошкент-Мирзачўл ва Қуйи Амударё.
- В) Фарғона ва Зарафшон.
- Г) Қашқадарё ва Сурхондарё.

33. Қайси топонимик районларда форсий топонимлар жуда кам учрайди?

- А) Қизилкум.
- Б) Зарафшон.
- В) Фарғона.
- Г) Сурхондарё.

34. Кўхитанг тоғ, Шохимардонсой каби топонимлар қандай аталади?

- А) Иккиламчи.
- Б) Бирламчи.
- В) Гибрид.
- Г) Ареалли.

35. Қуйи Амударё топонимик районида кўп учрайдиган топотерминни белгиланг.

- А) Обод.
- Б) Қалъа.
- В) Кент.
- Г) Чашма.

36. Қуйидаги стратиграфик қатламлардан энг қадимийсини ажратинг.

- А) Туркий.
- Б) Юнонча.
- В) Араб.
- Г) Суғдий.

37. Қуйидаги стратиграфик қатламлардан қайси бири Ўрта асрларда шаклланди?

- А) Суғдий.
- Б) Славян.
- В) Араб.
- Г) Юнонча.

38. Мемориал номлар келтирилган қаторни белгиланг.

- А) Зарафшон, Бухоро, Навоий.
- Б) Қарши, Самарқанд, Жиззах.
- В) Гагарин, Навоий, Хамза.
- Г) Қува, Риштон, Марғилон.

39. Бойсунтоғ, Морғузур, Қурама каби географик номлар топонимларнинг қайси туркумига мансуб?

- А) Гидронимлар.
- Б) Ойконимлар.
- В) Оронимлар.
- Г) Дромонимлар.

40. Катта Ўзбек тракти, Зарафшон тракти, Тошкент халқа йўли каби топонимлар қандай тушунча билан изоҳланади?

- А) Полисонимлар.
- Б) Лимнонимлар.
- В) Дромонимлар.
- Г) Потамонимлар

ХУЛОСА

Жой номларининг мазмунини англаш билими қадимги даврлардан бошлаб кўпгина олимларни қизиқтирган. Жумладан, Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий, Наршахий, Масъудий, Истахрий, Ёқут Ҳамавий, Абу Райҳон Беруний, Наршахий, Юсуф Хос Хожиб, Захириддин Муҳаммад Бобур, Ҳофиз Таниш Бухорий каби олимлар ўз асарларида жой номларининг маъно-мазмунини қизиқарли тарзда очиб беришга муваффақ бўлганлар. Аммо, «Топонимика» фан сифатида XIX асрнинг охирилари XX асрнинг бошларидагина ривожлана бошлади. Айниқса, Ватанимиз мустақилликка эришгач уни ўрганиш янада ривожланди.

Топонимлар нодир сўз намуналари, қолаверса халқ кадриятлари сифатида кадрланиб, унутила бошлаганлари эса қайта тикланди. Уларни илмий асосда ўрганишга кенг йўл очилди. Шу боисдан олий ўқув юртларида «Топонимика» фанининг асосий тушунчалари тўғрисида кўникмалар ҳосил қилиш давр талабига айланиб қолмоқда. Ушбу ўқув қўлланма айнан шу мақсадда яратилган бўлиб, у талабаларга топонимиканинг энг асосий тушунчаларини ёритиб бера олади. Жумладан топонимика фанининг асосий тушунча ва терминлар изоҳи, топонимик тадқиқотлар тарихи ҳақида, топонимларнинг шаклланиш шарт-шароитлари, топонимикада стратиграфик қатлам, топонимик районлаштириш масалалари, топонимларнинг географик тарқалиш қонуниятлари, топонимларни тадқиқ этиш усуллари ҳамда мактаб география дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш масалалари ёритилгандир. Айниқса, ушбу ўқув қўлланма ўзга адабиётларда бирмунча камроқ ёритилган ёки ёритилмаган мавзулар сирасига кирувчи топонимик районлаштириш масалалари, Ўзбекистоннинг топонимик районлари, топонимларнинг географик тарқалиш қонуниятлари, топонимларни тадқиқ этиш усуллари каби масалаларига алоҳида эътибор берилди ва шу ҳақидаги тушунчалар кенгайтирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Дўсимов З., Эгамов Х. Жой номларининг қисқача изоҳли луғати. Т. «Ўқитувчи». 1977.
2. Камолиддинов С.Ш. Древнетюркская топонимия Средней Азии. Т. «Шарк» 2006.
3. Маматкулов М. Топонимика. Т. ТДПУ. 2001.
4. Миракмалов М.Т. Халқ табиий-географик терминлари. Т. ЎЗМУ. 2009.
5. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М. «Мысль». 1974.
6. Низомов А. Ўзбекистоннинг қадимги гидротехник иншоотлари географияси. Т. ГИДРОИНГЕО. 2008.
7. Носир Мухаммад Турон. «MERIYUS» Т. 2010.
8. Мухаммаджонов А.Р. Куйи Зарафшон водийсининг сугорилиш тарихи. Т. «Фан» 1972
9. Нафасов Т. Қишлоғимиз нега шундай аталган?. Т. «Фан». 1989.
10. Садуллаев А. Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. Т. «Фан». 1996.
11. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. Т. «Фан». 2008.
12. Федорко. В.Н. Топонимический ареал и топонимический ландшафт как объекты исследования геотопонимий. Ўзбекистон География жамияти ахбороти, 33-жилд. Т – 2009.
13. Эназаров Т.Ж. «Номшунослик масалалари» Т. ЎЗМУ. 2010.
14. Қораев С. Географик номлар маъноси. Т. «Ўзбекистон». 1978.
15. Қораев С. Топонимика. Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти. Т. 2006.
16. Ғуломов П., Миракмалов М.Т. Топонимика ва географик терминшунослик. Т. ЎЗМУ. 2005 й.
17. Ғуломов Я. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. Т. «Фан». 1957.
18. Хасанов Х. Ўрта Осиё жой номлари тарихидан. Т. «Фан». 1965.
19. Хасанов Х. Ер тили. Т. «Ўқитувчи». 1977.
20. Хасанов Х. Географик номлар сирин. Т. «Ўзбекистон». 1985.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Топонимикага оид асосий илмий терминлар мазмуни	5
Топонимик тадқиқотлар тарихи	8
Топонимларнинг географик таснифланиши	19
Топонимларнинг халқ терминлари асосида шаклланиш хусусиятлари	31
Топонимикада стратиграфик қатлам	39
Топонимик районлаштириш масалалари	55
Топонимик районлаштиришни амалга оширишда қўлланиладиган усуллар	58
Ўзбекистоннинг топонимик районлари	60
Топонимларнинг географик тарқалиш қонуниятлари	68
Топонимларни тадқиқ этиш усуллари	70
Топонимлардан географик тадқиқотлар жараёнида фойдаланиш	79
Мактаб география дарсларида топонимик маълумотлардан фойдаланиш	91
Топонимларни географик жиҳатдан тадқиқ этишнинг аҳамияти	93
Топонимика фанини ўрганишнинг илмий аҳамияти	93
Топонимика фанини ўрганишнинг амалий аҳамияти	103
Топонимик атамаларнинг тўғри ёзилиш қоидалари	105
Топонимика фанидан тест саволлари	99
ХУЛОСА	117
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	118

Илмий-оммабон нашр

**А.Низомов, Г.Рахимова,
Н.Расулова**

ТОПОНИМИКА

(Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи наشري)

Муҳаррир: Улуг БЕК

Техник муҳаррир: Муштарий Абдужалилова

Дизайнер: Арофат Аскарлова

Лицензия рақами АІ 201. 2011 йил 28 август санасида берилган.
Босишга 2013 йил 11 сентябрда рухсат берилди. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитураси. Нашриёт ҳисоб таъриф 4,2.
Шартли босма табоғи 7,5. Адади 200 нусха. 28-сонли буюртма.

Оригинал макет «SHARQ» НМАК қошидаги «NAFIS BEZAK»
МЧЖнинг дизайн бўлимида тайёрланди ва матбаа бўлимида чоп этилди.
Манзил: 100000, Тошкент шаҳри, Буюк Турон кўчаси 41-уй.
Тел: (+99 871) 233-4537; 236-5401. Факс: (+99 871) 236-5401
Web: www.sharq.uz E-mail: nafisbezak@mail.ru